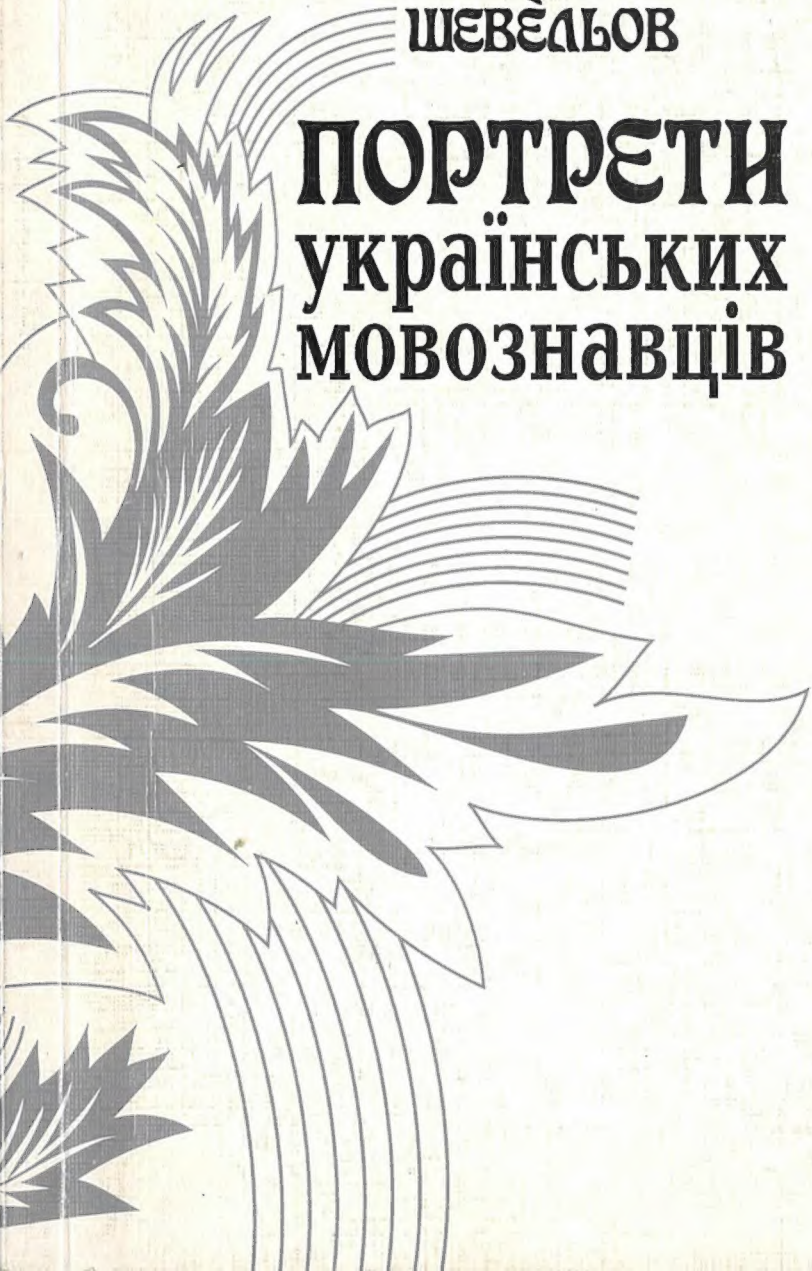

Юрій
ШЕВЕЛ'ОВ

ПОРТРЕТИ
українських
мовознавців

**ПОРТРЕТИ
українських
мовознавців**

W. W. W. W.

Українська Вільна Академія Наук у США

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

**Юрій
ШЕВЕДЬОВ**

ПОРТРЕТИ українських мовознавців

Київ

Видавничий дім
«КМ Академія»
2002

Перше перевидання в Україні праць все-світньо відомого вченого-славіста Юрія Шевельова з історії українського мовознавства.

Книга містить нариси про видатних українських мовознавців Доби Розстріляного Відродження Всеволода Ганцова і Олену Курило, оглядову статтю, що характеризує діяльність учених тієї доби, а також нарис про Костя Михальчука — основоположника української діалектології.

Видання адресоване науковцям, викладачам і студентам вузів, учителям, усім, кого цікавить історія рідної мови.

Тексти нарисів з незначними коректурними виправленнями друкуються за виданнями:

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник. — Т. CLXXIII. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 309 — 332;

Юрій Шерех. Кость Михальчук. — УВАН, Вінніпег, 1952;

Юрій Шерех. Всеволод Ганцов, Олена Курило. — УВАН, Вінніпег, 1954.

© Л. Т. Масенко, упорядкування,
вступне слово, 2002

© Н. В. Михайличенко,
художнє оформлення, 2002

© Видавничий дім «КМ Академія», 2002

ВСТУПНЕ СЛОВО

 спадщині видатного українського філолога Юрія Шевельова (1908–2002) окреме місце посідають праці з історії мовознавства, що органічно доповнюють корпус мовознавчих досліджень ученого.

Остання найповніша бібліографія Ю. Шевельова охоплює 872 назви. Серед його лінгвістичних праць є кілька фундаментальних, обсяг яких перевищує 700 сторінок. Коло його мовознавчих зацікавлень було широким — це історія української мови, фонологія, морфологія, стилістика, соціолінгвістика, ономастика. Вчений включав до своїх досліджень більшість слов'янських мов — старослов'янську, білоруську, польську, російську, словацьку, чеську, сербохорватську. Але передусім — українську. Вона становить центр славістичних зацікавлень ученого, який вільно володів багатьма мовами, а свої наукові праці писав українською, англійською, німецькою, французькою, польською, російською мовами.

У своїй плідній науковій, публіцистичній та організаційній діяльності Ю. Шевельов завжди дбав про гідність і авторитет української науки. У збереженні неперервності її історичного розвитку, у сприянні дальшому її поступові вчений вбачав головне призначення зарубіжної україністики. Виступаючи у 1962 р. на урочистих зборах Української Вільної Академії Наук як її президент, Юрій Шевельов зазначав: «...я хотів сьогодні сказати... про ту відповідальність чи ті відповідальності, які Академія несе і виконати які є її головним обов'язком... Наша перша

відповідальність перед нашою старою батьківщиною — Україною. Наш обов'язок — говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там заповідливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою роль там»¹.

Цій настанові відповідала й діяльність Юрія Володимировича, спрямована на збереження і дослідження спадщини українських мовознавців — О. Потебні, В. Сімовича, К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило.

З фрагментів листів і малодоступних нині публікацій О. Потебні вчений упорядкував книжку: «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація» (Нью-Йорк, 1992), де оприлюднив погляди О. Потебні на такі злободенні для українців проблеми, як зв'язок рідної мови з національною свідомістю, згубний вплив двомовності на загальну суспільну атмосферу, двомовне виховання дитини в ранньому віці тощо.

Упорядкування й видання двох томів праць Василя Сімовича (Оттава, 1981—1984) було з боку професора Шевельова даниною пошани й вдячності до львівського мовознавця, якого вчений вважав своїм учителем поряд із Л. Булаховським та О. Білецьким, що викладали в Харківському університеті під час навчання там Ю. Шевельова. В. Сімович підтримував і всіляко сприяв продовженню наукової діяльності Юрія Володимировича під час його перебування у Львові в тяжкі 1943—1944 рр. Їхню співпрацю і глибоку взаємну приязнь обірвала раптова смерть В. Сімовича 13 березня 1944 р., що її Юрій Володимирович пережив як тяжку особисту втрату, на все життя зберігши найтепліші спогади про талановитого вченого і світлу особистість.

Багато зробив Ю. Шевельов для вивчення діяльності мовознавців 20-х рр. ХХ ст. Добу Розстріляного Відродження він вважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як багату на здобутки не лише в літературі, а й у галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку,

¹ Цит. за: Муромцев І. Юрій Шевельов — видатний учений сучасності // Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). — Харків, 1996. — С. 15.

нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови, над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм.

Академічний російсько-український словник, який було укладено в 20-ті рр. за редакцією академіків С. Єфремова і А. Кримського і який встиг вийти лише до літери «П», після чого влада оголосила його «націоналістичним», професор Шевельов вважав донині неперевершеним за якістю.

Всеволоду Ганцову, одному з головних упорядників словника, а також авторові цінних праць з діалектології Ю. Шевельов присвятив спеціальний нарис. Його було видано 1954 р. у Вінніпезі окремою книгою разом з нарисом про Олену Курило — ще одну видатну постать української мовознавчої науки, чиє ім'я було заборонено після ідеологічних «чисток» 30-х років.

Зазначені два нариси становлять основу пропонованого увазі читачів першого перевидання в Україні праць Юрія Шевельова з історії українського мовознавства. Їх доповнює загальна оглядова стаття, що характеризує діяльність учених тієї доби. Нарис про Костя Михальчука, попередника В. Ганцова та О. Курило, який заклав підвалини української діалектології, дає загальну картину розвитку української мовознавчої науки.

Лариса Масенко,
кандидат філологічних наук

ПОКОЛІННЯ ДВАДЦЯТИХ РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

...Тим, що згинули в зорі весінніх літ,
Хрестів поставити в свій час ми не зуміли.

Микола Філянський

1

 країнське національно-культурне відродження було започатковане істориками: козацькі хроніки 18 сторіччя і Історія Русів позначають цей початок. Козацька романтика Шевченка підхоплює, поглиблює і популяризує ідеї й концепції української історіографії попереднього століття. Але поруч ідеї історичної переємності і місії Шевченко ставить романтичну ідею слова, мови як ознаки й вияву сутності нації. На сторожі коло рабів німих, що ладні були б, може, забути свою історичну традицію, він ставить слово. У П. Куліша центр уваги чимдалі помітніше пересувається на слово, на мову. Від них Куліш сподівається майбутнього України —

Слово нам верне і силу давnezну, і волю,
І не один в нас лавровий вінок обів'є круг чола.

Звідси місія Кулішевого покоління, як він її бачить, це відродження й розквіт національної мови:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести.

Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного відродження, поширена через поезію Шевченка й Куліша, стає одним з провідних гасел усього українського культурного й по-

літичного руху в другій половині 19-го і на початку 20 сторіччя. Вона переплітається з романтикою козацтва, з народницькими мотивами, пізніше з модерністичними течіями в письменстві. Плекають її передусім письменники. Годі зрозуміти творчість Старицького, Олени Пчілки, Мови-Лиманського, Грінченка, Франка без уваги до того, як кожний з них сполучав інші елементи свого світогляду й праці з цією ідеєю. Мало не кожний письменник цієї доби філолог або хоче ним бути. Учасники мовних дискусій сімдесятих, дев'яностих і дев'ятсотих років¹ — переважно також письменники.

Здавалося б, що така увага до мови викличе розвиток мовознавства. Проте цього не сталося. Перед 1917 роком на Україні було кілька видатних мовознавців, але вони не створили своїх шкіл і напрямів на Україні. Причина цього стане ясна, якщо придивимося побіжно до умов і осягів їхньої праці. Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький (1836—1911), Кость Михальчук (1840—1914) і Олександр Потебня (1835—1891). Кожний у своїй ділянці, вони були піонерами не тільки в українському мовознавстві, а і в загальнослов'янському. Досить згадати, що перша історія російської літературної мови (Є. Будде) вийшла 1908 р., тоді як «Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 й 18 вв.» Житецького побачив світ 1889 р.; що перший загальний нарис російської діалектології (О. Соболевського) вийшов 1897 р., тоді як «Наречия, поднаречия й говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» К. Михальчука були опубліковані вже 1872 р. Що ж до праць Потебні з історичної синтакси слов'янських мов, то вони й досі ледве чи мають щось рівне в загальнославистичній літературі. На додаток, праці Житецького з історії літературної мови і Михальчука з діалектології стояли на далеко вищому рівні, ніж їхні молодші російські відповідники. Вони склали іспит часу, вони й досі зберігають свою вартість, тоді як сьогодні ледве чи хто знайде щось живе в працях Будде й Соболевського, тут згаданих.

Однак для розвитку мовознавства потрібні не тільки поодинокі талановиті вчені. Потрібна також сталість їхньої праці, тяглість створеної ними школи, зв'язок їх з ґрунтом. Цього українські передреволюційні мовознавці не мали й не могли в умовах

тогочасної Росії мати. Ні Михальчук, ні Житецький не були допущені до викладання в університетах. Житецький мусів заробляти на життя викладанням у гімназії. Михальчук, найбільший слов'янський діалектолог свого часу, автор цінних розвідок з історичної фонетики й морфології, витрачав свій час і сили на денній і нічній праці книговода в одній з київських броварень. Потебня був єдиний з трьох, хто викладав в університеті, але в умовах постійних доносів (якими уславився його колега професор Безсонов) і без живого контакту з українськими студентами, без змоги давати спеціальні українські курси. Тож не дивно, що його учні були переважно росіяни і розвивали більше філософську сторону науки Потебні, ніж проблеми українського мовознавства.

Українське мовознавство другої половини 19 сторіччя, поза блискучими, але спорадичними виступами Житецького, Михальчука й Потебні (останнього — на українські теми. На інші теми він писав систематично) сходило головне на нормалізаторську працю: впорядкування й узгодження правопису і узгодження його регіональних відмін, збирання словникового матеріалу, критика мови окремих творів того чи того письменника. З усього цього тільки словникова праця досягла свого завершення в монументальному словнику української мови Бориса Грінченка (1909). Словник цей звичайно розглядають як збірку діалектних матеріалів. Це не слушно. Словник Грінченка також мав виконати й виконав нормалізаторське завдання. Хоч він і був базований на діалектних матеріалах, але в певному доборі, подиктованому критерієм бодай мінімальної придатності їх у літературній мові, а до того ж — і це головне — перепущених через сито загальноукраїнської фонетики й морфології.

Події 1917 року, відновлення української державности застали не тільки Україну окраденою, за словом поета, а й її мову. Хоч провідні й другорядні мовознавці попередніх поколінь зробили чимало, ще більше лишалося зробити. Були підмурівки, треба було якстій зводити мури. Це було те історичне завдання і обов'язок, що постали перед поколінням двадцятих років. Покоління це, як і кожне інше, складалося з людей різних масштабів і різних можливостей. Потреби школи, для дітей і дорослих, спонукали не одного викладача й науковця взятися за укладан-

ня підручників — граматик, орфографічних порадників, хрестоматій з мовним коментарем. Різного рівня були ці підручники, але вони виконали корисну справу, і імена їхніх упорядників — Івана Бойкова, Корнія Буйного, Петра Горецького, Григорія Іваниці, Михайла Мироненка, Миколи Осипова, Миколи Перегінця, Миколи Наконечного, Івана Трояна, М. Трохименка, Івана Шалі, щоб згадати тільки частину, заслуговують щонайменше на згадку.

У словництві перша потреба в загальних словниках задоволена була працею Овсія Ізюмова, Івана Шаровольського, С. Іваницького й Ф. Шумлянського, М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка та інших. Це була потрібна праця, від неї до певної міри залежав успіх усього культурного руху, тому не дивно, що до впорядкування словників і підручників узялися й фахові мовознавці-науковці. Декого з них уже згадано щойно. Поза тим з журналізму на проблеми літературної норми перейшов Микола Гладкий, до словництва взяли літературознавці Сергій Єфремов і Андрій Ніковський. Історик мови Григорій Голоскевич рік у рік працював над поліпшенням і поширенням свого Орфографічного словника. Ба навіть провідні мовознавці, як Курило, Синявський, Сулима, віддали свою данину цій популяризаційно-педагогічній діяльності. З другого боку, наладналася співпраця мовознавців з фахівцями окремих ділянок інших наук, спрямована на підготування термінологічних словників, яких за кілька років вийшло кількадесят².

Уся ця праця і її ефект, фактично вже досягнений і потенціальний, були належно оцінені советською системою. За винятком двох-трьох осіб, усі тут названі українські мовознавці були заарештовані і заслані або знищені. Це стосується і до провідних науковців і до популяризаторів.

На далеку мету найважливішою була праця вчених, не популяризаторів. Осягнення їхні в двадцятих роках величезні. Найбільше вони стосувалися до трьох вирішальних ділянок: угрунтування і усталення норм літературної мови; вивчення історії української мови, зокрема опрацювання загальної схеми цієї історії, від постанови протоукраїнських говірок у надрах праслов'янської мови до новіших часів; нарешті української діалектології, науки, що мала дати відповіді на багато проблем

історії мови і допомогти в усталенні норм сучасної літературної мови. Досліди двадцятих років у всіх трьох ділянках принесли силу нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Але, може, найбільше важить те, що тепер уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємності, нормального контакту поколінь.

2

Нормалізація літературної мови

Говорячи про працю над нормалізацією літературної мови, мусимо передусім назвати імена Миколи Сулими і, особливо, Олекси Синявського.

Завдання, що стояли перед кодифікаторами літературної мови в двадцятих роках, були величезної трудности. Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діалектів далеко ще не переборено. Уже перших кілька сторінок з творів П. Куліша, Ганни Барвінок чи Бориса Грінченка вказували на північноукраїнські діалектні впливи. У Галичині витворювався був окремий варіант літературної мови. Усі сходилися на традиції Шевченка, але цієї традиції не вистачало навіть для поетичної мови нових часів, не кажучи вже про мову наукову або ділову. Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталей було ще дуже далеко.

З першого погляду може здатися, що відповідь можна й треба було знайти в говірках. Адже утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на києво-полтавських говірках. Тож чи не найпростіше було б просто порівняти все наявне в письменстві, прийняти збіжне з києво-полтавськими говірками, а решту відкинути? У дійсності це далеко не так просто. Передусім самі київські й полтавські говірки дуже сильно зрізничковані. Києво-полтавського діалекту як єдності немає. По-друге, навіть у межах кожної конкретної говірки на терені Полтавщини й Київщини, як у межах мало не кожної говірки взагалі, повсяк-

час існує ціла низка вагань і варіантів, паралельно вживаних. Наприклад, новіші записи з Лубенщини вказують, що там паралельно вживаються такі форми, як **гість і гость, хід і ход, дзвінкий і дзвонкий**, родовий відмінок однини **шуму і шума, сиру і сира, сну і сна, Києва і Києву**, синтаксичні конструкції типу **його громом убито і його громом убило**³. Щоб із цієї різноманітності, часом навіть хаотичної, вибрати в кожному випадку один варіант і проголосити його нормою, треба підійти до діалектного матеріалу з певними критеріями, а не шукати цих критеріїв у ньому.

Становище ускладнялося тим, що вже існувала потужна традиція літературної мови, і було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи її, які вже прищепилися, хоч би вони й не знаходили оперття в жадній київській чи полтавській говірці. Однак і традиція сама собою не дає і не може дати гарантії доцільності закріплення певного варіанту для літературної мови. Зважити слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги тенденції розвитку мови, знайти баянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку. Переоцінка традиційного зробила б літературну мову з самого початку важкою для засвоєння, а в дальшому вирила б безодню між розмовною й літературною мовою. Недоцінка традиційного перервала б зв'язок сучасного з минулим, тим часом у минулому лежать джерела, що поють живущими соками сучасність.

Усі ці труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер. Можна підставити певні прізвища під певні напрямки й підходи. Найчисленнішою й впливовою була етнографічна школа в мовознавстві, школа, що шукала чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською. Чільним представником цієї школи був Євген Тимченко, надто своїми працями з синтакси⁴, у словництві близько до неї стояв Агатангел Кримський, що позначилося на редагованому ним першому томі Академічного словника (1924). Свого крайнього вияву погляди етнографічної школи досягли в «Нарисах з української синтакси» О. Смеречинського (1932). Данину поглядам етнографічної школи віддала Олена Курило в своїх «Увагах до сучасної української літературної мови»

(перше видання 1920, третє, поширене, 1925. Пізніше Курило чимало відійшла від цих поглядів), а за кордоном Іван Огієнко.

Погляди етнографічної школи в мовознавстві легко ширилися з двох причин. По-перше, ґрунт був підготований тим мовним романтизмом, про який мовилося в першому розділі. Якщо мова — вияв і вислів душі нації, то вона повинна бути самобутня, чиста від усяких чужих впливів, незаймана. По-друге, в усякому молодому національному відродженні природно перепідкреслюється потреба очищення від чужих впливів, твориться культ національної своєрідності, окремішності за всяку ціну. Так воно було і в молодій українській державі, і патос цей був якоюсь мірою принесений і в українізаційний рух двадцятих років, дарма що там діяльність обмежено в головному до культурної сфери.

Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту. Праця ця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно пименним, безоглядно накидалося літературній мові, не звертаючи багато уваги на те, наскільки воно було ще живе й життєздатне і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови.

Заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбань і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспектив майбутнього розвитку. В цьому пляні багато важило вивчити мову провідних письменників минулого й сучасності. Так виросли першорядної ваги праці Синявського про мову Г. Сковороди, Котляревського, Шевченка⁵, праці Сулими про мову Шевченка, Лесі Українки, Тесленка, Хвильового⁶. Вони завершилися синтетичною, хоч і конспективною «Історією української літературної мови» Сулими, виданою випусками в серії заочних лекцій харківського ВЗІНО (Всеукраїнський заочний інститут народної освіти, 1928).

А далі на цій основі починалася вже практична праця над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках. У складанні «Українського правопису» 1928 р. брало участь

багато мовознавців, але в головному його опрацював і надав йому печать духа свого Синявський⁷. Йому належать (у «Нормах української літературної мови», 1931) вперше опрацьовані норми української ортоєпії, морфологічні норми. Синтаксичні норми — заслуга Синявського і почасти Сулими («Українська фраза», 1928). У словнику близько до цього стояли впорядники другого й третього томів Академічного словника на чолі з Єфремовим, Ганцовим, Голоскевичем, М. Грінченко і А. Ніковським.

У всій цій праці йшлося про синтезу народної й книжної традиції, з використанням, але критичним використанням, праць етнографічної школи. Про європейську українську літературну мову, що виростала з традиції, але переростала її. Про понадговіркову синтезу говірок. Про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий.

У тридцятих роках усю цю працю проголошено націоналістично-шкідницькою, а прізвища її учасників не згадувано аж до недавнього часу. Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові. Але, незважаючи на всю безоглядну суворість, безжальність і сліпоту терору, після деяких вагань усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі советські зміни не спромоглися справді скасувати й знищити те, що зробив Синявський і його однодумці. Так, внесено дещо чуже, щоб наблизити мову до російської, почасти відсіяно деякі елементи західньоукраїнського походження, пересунено центр ваги говіркових впливів на східні говірки. Але в головному регламентація, запроваджена Синявським, хоч і без імени її творця, лишилася. Це, може, найкращий доказ її тверезості, життєздатності й науковості. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі. В її основі лежало не механічне відштовхування від чогось неприємного (адже, перефразовуючи Ніцше⁸, можемо сказати, що той, хто тікає від чогось, не вільний у виборі свого шляху), а самостійна, суверенна, власна традиція й тенденція розвитку української мови, зокрема літературної мови.

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переємності досвіду й змагань поко-

лінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності — письменники, журналісти, мовознавці — можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то, мабуть, не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української літературної мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу не тільки відчуття тенденцій розвитку, а й розуміння їх.

Тільки через двадцять років після появи «Норм» Синявського вийшов колективний «Курс сучасної української літературної мови» під ред. Л. Булаховського, який де в чому переглянув підхід Синявського, а де в чому деталізував його, але ледве чи перевершив. Ще меншою мірою «Нариси з історії української літературної мови» П. Плюща і «Курс історії української літературної мови» за ред. І. Білодіда (1958) заступають або перевершують далеко тоншу й коротшу Сулимину «Історію української літературної мови». Праці Синявського і його однодумців живуть у самому характері сучасної української літературної мови, але вони зберігають свою актуальність і як порадики, джерело довідок і цілком ще сучасні й живі наукові розвідки.

3

Історія і діалектологія

«Очерк звуковой истории малорусского наречия» П. Житецького (1876) уже для свого часу був працею дилетантською. Потебня слушно сміявся з констатованого Житецьким нібито постійно властивого українській мові в її фонетичному розвит-

кові нахилу до голосного і. Але сам він синтетичної звукової історії української мови не дав. На сьогодні праці Потебні на цю тему ще містять низку цікавих думок, але багато в чому застаріли. Праця Житецького застаріла цілковито.

І так вийшло, що історія української мови стала розділом в історіях російської мови — в працях О. Соболевського, О. Шахматова, М. Дурново. Ствердження самотійності розвитку української мови стало провідною ідеєю книжки Степана Смаль-Стоцького і Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913), але і правильну тезу треба довести відповідною методою і залученням широкого матеріалу. Що цього не сталося, праця ця не знайшла послідовників і прихильників поза межами України. Завдання науково і по-новому розбудувати історію української мови припало знову ж таки на покоління двадцятих років.

Є два головні гатунки джерел для історії мови: писані пам'ятки й сучасні говірки. Найбільше значення в двадцятих роках мали дані говірок. Сталося так тому, що писані пам'ятки були далеко краще досліджені попередніми дослідниками, особливо Соболевським і Кримським (хоч порівняння їхнього матеріалу з оригіналами раз у раз виявляє ненадійність їхнього цитування й потребу перевірки кожного прикладу і його інтерпретації). Тим часом самі пам'ятки, належачи до певних говірок, конечно повинні бути пояснювані в світлі сучасної та історичної діалектології. Мовознавці двадцятих років справді виявили більше зацікавлення діалектами, ніж писаними текстами. Все-таки постало кілька цінних праць про окремі пам'ятки або групи їх або про окремі мовні елементи на основі пам'яток або з використанням їх. Насамперед треба згадати працю Василя Дем'янчука про морфологію українських грамот 14—15 ст., що правда, тепер перевершену працями В. Курашкевича і Л. Гумецької⁸, працю Володимира Ярошенка про мову т. зв. молдавських і буковинських грамот 14—15 ст.⁹, праці Дмитра Шелудька про німецькі і про румунські елементи в українській мові¹⁰.

1930—1932 рр. вийшли дві частини першого тому Історичного словника української мови, укладені Є. Тимченком, Є. Волошином, К. Лазаревською і Г. Петренком і зредаговані Є. Тимченком. Це був фактично словник середнього періоду історії україн-

ської мови (XIV—XVIII ст.), але і при такому обмеженні це було першорядної ваги джерело для історії української лексики й історії української мови взагалі, конечний довідник для історика. Одначе перший том кінчився літерою Ж, а другий том, уже цілком готовий до друку, був знищений. Жадної поважної спроби видати історичний словник української мови після того не роблено.

У царині діалектології появилось багато описів окремих говірок, приміром, М. Йогансена — про миргородські, Б. Ткаченка — про полтавські, П. Попова — про путивльські, П. Гладкого — про київські, О. Синявського — про чернігівські тощо. Більше значення мав нарис лінгвістичної географії Полтавщини П. Бузука, що синтезував наші знання про говірки цілої області і застосовував нові в нас методи лінгвістично-географічної школи. Осередком діалектологічної праці мав стати «Український діалектологічний збірник», що його видано два томи (1928—29). Проте найбільшого значення набрали праці з діалектології, написані Всеволодом Ганцовим (нар. 1892) і Оленою Курило (нар. 1890). Праці й погляди Ганцова вирости з опису говірок Чернігівщини, праці й погляди Курило — з опису говірок Чернігівщини й Поділля. З цього поновного поглибленого вивчення говірок почалася революція в схемі історії української мови, в розумінні її генези.

Як відомо, літературному і південноукраїнському *і*, що чергується з *о* або з *е* (**кінь** — **коня**, **піч** — **печі**) в північноукраїнських говірках відповідають дифтонги різного характеру, рідше монофтонги, інші, ніж *і*, а саме *у*, *и*, *ў*: **кДнь**, **кунь**, **кинь**, **кўнь** (літерою **Д** позначаю дифтонги без огляду на їхню фонетичну природу, що може варіювати дуже помітно). У деяких південно-західніх говірках (карпатських) теж знаходимо монофтонги, інші, ніж *і*, переважно *у* або *ў*, але ніколи не знаходимо дифтонгів. Традиційна теорія пояснення переходу *о*, *е* в *і* приймала північноукраїнські дифтонги за рештку загальноукраїнської старовини. Тверджено, що первісні *о* та *е*, коли після них занепав редукований голосний **ъ** або **ь**, подовжилися, потім перейшли на всій українській території в дифтонги. Ця стадія збереглася на півночі України, тоді як на півдні ці дифтонги монофтонгізувалися в *у*, що потім перейшло в *ў*, а це й собі

згодом у і. Теорія ця, що була фактично започаткована Ф. Міклошічем і О. Потебнею, а особливо спопуляризована О. Соболевським, і досі панівна в УССР.

Заслугою Ганцова було те, що він показав невідповідність північноукраїнських фактів цій теорії. Є розбіжності між північно- і південноукраїнським фонетичним розвитком, що не дозволяють поставити факти цих двох типів говірок в одну лінію і вважати північноукраїнські факти тільки за довше затриману стадію розвитку, знану давніше і півднєві. Передусім дифтонги на півночі з'являються тільки під наголосом, тоді як на півдні може бути і буває як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: південне **кінь**, **регит**, північне **кДнь**, але **регот**. По-друге, північноукраїнські дифтонги, за попередньо прийнятими поглядами, переходили в монофтонги, посилюючи свій другий складник коштом першого: з **уй** поставало **и**, з **її** поставало **і**. Ганцов виявив, що ці спекуляції мали суто паперовий характер і не спиралися на фонетичну реальність північноукраїнських говірок. Дифтонги цих говірок не складаються взагалі з двох виразних частин, будучи радше поліфтонгами; але навіть якщо знехтувати це й говорити тільки про початковий складник і кінцевий, то й тоді цей другий складник не міг витиснути й поглинути перший, бо північноукраїнські дифтонги мають спадний характер, себто в них перший складник завжди сильніший, ніж другий¹¹.

Спостереження Ганцова вимагали перегляду всієї традиційної схеми розуміння переходу **о** та **е** в **і**, а цей перегляд і собі означав би зовсім нову схему історії української мови. Тому потрібна була велика обережність і старання перевірки висновків Ганцова. За це взялася Курило. Передусім вона взялася вивчити найдалше на північ висунені українські говірки. Дослідження говірки села Хоробричів, а далі низки інших місцевостей¹² потвердили спостереження Ганцова. Курило, що була досвідченим фонетиком, не обмежилася на вивченні явищ, безпосередньо зв'язаних з переходом **о** та **е** в **і**. Вона пішла далі, зв'язавши ці явища з структурою складу й характером наголосу в північноукраїнських говірках. Виявилося, що в цих говірках голосний наголошеного складу дуже щільно в'яжеться в своїй артикуляції з попереднім приголосним, спричиняючи

його лямбівеляризацію або пал'яталізацію (залежно від характеру самого голосного). Натомість дальший приголосний артикулюється після повного вичерпання артикуляції голосного. Ці обставини створюють сприятливі умови для існування дифтонгів (поліфтонгів) спадного характеру.

Далі Курило перенесла свої спостереження на південно-західні говірки¹³. Виявилося, що характер наголосу й структура складу тут зовсім відмінні. Наголос тут не спадний, а злегка висхідний або рівний. Вимові голосного не передуює лямбівеляризація або пал'яталізація попереднього приголосного. Голосні закритих складів дещо коротші від голосних відкритих складів, а це зв'язано з тим, що дальший приголосний перериває попередній голосний, коли той ще перебуває в повній артикуляції.

З цього випливали висновки незвичайної ваги. Ганцов показав, що на півночі України не було передумов для появи і з дифтонгів. Курило довела, що на півдні не могли існувати поліфтонги. Виходило, отже, що північні поліфтонги не були решткою старого загальноукраїнського стану, що південь України ніколи їх взагалі не знав. Це не було, отже, випадковістю, що в архаїчних карпатських говірках не виявлено жадних прослідків дифтонгів: цих прослідків не знайдено, бо ці говірки, як і всі південні говірки взагалі, ніколи не знали дифтонгів, розвинених з *о*, *е*. Відпадала, таким чином, можливість говорити про спільну лінію розвитку північно- і південноукраїнських говірок. Звуковий розвиток у цих двох групах говірок проходив відмінно. На півночі *о* та *е* під наголосом дифтонгізувалися в нових закритих складах. На півдні не було жадних дифтонгів і наголос не відігравав жадної ролі. Тут *е* в нових закритих складах звузилося в *і*, а *о* звузилося в *у*, що потім переходило в *ў* або *і*.

Так уважне вивчення говірок привело Ганцова й Курило до перегляду всієї схеми історії української мови. Але цей перегляд тепер вимагав перегляду самого постання української мови. Не тільки відпадала теорія «праруської єдності». Виказувалася сумнівною навіть можливість, сказати б, праукраїнської єдності. Виявилося, що українська мова постала з зростання двох первісно близьких, але окремих стовбурів. Зростання це стало геть пізніше, зумовлене історичними подіями 15—17 сторіч — колонізаційними й міграційними рухами, козаччиною,

що дали початок південно-східнім говіркам, у яких первісно окремі північні і південно-західні говірки змішалися й дали нову синтезу. З поглядів Ганцова й Курило впливала первісна окремішність двох систем протоукраїнських говірок і пізнє злиття їх у єдину національну мову. Термін доби бароко — козацька нація — на означення українців знаходив нове й несподіване потвердження й тлумачення.

Не підлягає сумніву, що Ганцов і Курило йшли до цих висновків, ці висновки вже підготовані всім ходом їхньої праці. Але вони не мали часу на те, щоб сформулювати висновки. Наукова діяльність Ганцова була припинена арештом 1928 р., Курило — переслідуваннями, що змусили її десь 1931 р. покинути Україну. Тепер в УРСР теорії Ганцова й Курило відкидаються або замовчуються. Особливо багато спроб зроблено заперечити пізнє й схрещене походження південно-східніх говірок. Всупереч історичним даним доводиться, що терени сходу й півдня України не зазнали знелюднення в часи кочовницьких нападів, що сучасні південно-східні говірки безпосередньо продовжують говірки слов'янської людности часів передтатарських. Це становить провідну ідею збірника Академії Наук УРСР «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови» (1954, див. особливо вступну статтю Ф. Жилка), книги В. Ващенка «Полтавські говори» (1957) і низки дрібніших публікацій.

Намагання ці не витримують перевірки фактами ані історичними, ані мовними. Історично засвідчено численну іміграцію на східні й південні терени України в 15—18 ст., так само як документально доведено, що ця колонізація відбувалася двома широкими потоками, одночасно з півночі й півдня. Це не означає, що перед тим на теренах, скажімо, сучасної Полтавщини в широкому сенсі слова не було місцевої слов'янської людности. Факт збереження деяких місцевих назв з часів Київської Русі доводить, що переємність не була знищена цілковито. Але кількість цих аборигенів була така мізерно мала в порівнянні з новоприбулою людністю, що не підлягає сумніву: мовний характер території був визначений прибульцями, а не старожитним населенням. Ще важливіше міркування чисто мовного порядку: з тих нечисленних відомостей, що ми їх маємо про мову Києва й Лівобережжя дотатарських часів не можна виснувати

жадного окремого типу діалекту. Дані, що їх маємо, змушують твердити, що говірки цих місцевостей первісно належали до того ж типу, який тепер ми зємо північноукраїнським. Отже, навіть незалежно від кількості людности, що затрималася була на Лівобережжі, стверджується дводіалектність української мови і постання нового говіркового типу, що його зємо південно-східнім, із схрещення цих двох первісних діалектних масивів. Тут не місце входити глибше в деталі, але можна вказати, що, приміром, увесь матеріал, зібраний Ващенком (так само, як матеріали Варченка про лубенські говірки і Курашкевича про підляські¹⁴), всупереч бажанню авторів, найлегше піддається інтерпретації саме на основі прийняття первісної дводіалектності української мови й мішаного характеру південно-східніх говірок.

Погляди Ганцова й Курило, подані тут схематично, ніколи не були остаточно зформульовані самими вченими. Тим менше могли вони увійти в широкий ужиток: часу на їхню популяризацію історія не дала. Двадцять років знають три спроби створити загальний курс історії української мови, але всі три належать, за своїм характером, до, сказати б, передганцово-курилівського періоду. К. Німчинов у книзі «Український язик у минулому й тепер» (1925) переважно поглиблює й популяризує історичну схему С. Смаль-Стоцького. «Курс історії українського язика» Євгена Тимченка (1928) і «Історія української мови» П. Бузука (1927), буди й досі найкращими загальними курсами історії української мови, не відзначаються великою оригінальністю й не піддають традиційну схему історії української мови жадному радикальному переглядові. Після усунення Ганцова й Курило з праці й зв'язків з колегами, коли саме ім'я їхнє на більше ніж двоє десятиріч стало табу, годі було сподіватися, що хтось продовжуватиме їхні дослідни й поглиблюватиме їхні ідеї. Так сталося, що найновіші курси історії української мови¹⁵ цілком ідуть у річищі традиційної схеми з-перед двадцятих років, хоч як ця схема не відповідає історичним фактам. Тільки за кордонами УССР зроблено кілька спроб популяризувати погляди Ганцова й Курило й піти далі в застосуванні наміченої ними схеми до історії української, а далі й інших слов'янських мов¹⁶.

4

Поруч Синявського, Ганцова й Курило серед найвидатніших українських мовознавців двадцятих років треба назвати Петра Бузука (нар. 1891).

Бузук був ученим іншого типу, ніж тут названі його сучасники. Тоді як з тих кожний мав свою головну проблему чи галузь мовознавства, над якою найбільше і найохочіше працював, до якої раз у раз повертався, якщо обов'язки популяризатора відволікали його, Бузук наче намагався охопити якнайширше коло проблем, сказати своє слово в усіх ділянках мовознавства, поновно переглядаючи здобутки своїх попередників там, де він цих попередників мав, закладаючи вперше фундаменти нашого знання в тих галузях, які перед ним не знаходили талановитих працівників. Широта його зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути, а може й був цілим інститутом мовознавства.

Завершеного він створив мало, при бажанні можна знайти в його працях окремі помилки. Але за короткий час діяльності він написав дуже багато, започаткував цілі галузі, застосував у багатьох випадках нові методи, збагатив наше знання новими фактами, подеколи дав і цінні синтези.

Бузук віддав данину проблемам загального мовознавства, поданого переважно з психологістичного погляду. Його книжка вийшла російською мовою в Москві («Основные вопросы языкознания», 1924) і білоруською в Мінську (1926). Він працював над проблемами староцерковнослов'янської мови, переважно цікавлячися Маріїнським Євангелієм. Він був одним з небагатьох тоді українських мовознавців, що працювали над слов'янськими етимологіями, переважно в дусі автохтонно-порівняльної школи Г. Ільїнського. Він був піонером метод лінгвістичної географії в українській і білоруській діалектології. Йому належить перша в світовій славистиці спроба висвітлити хронологічно в історичній послідовності весь фонетичний розвиток праслов'янської мови — від її виділення з індоєвропейської прамови і до її розпаду на окремі слов'янські мови; стаття маловідома, але дуже цікава і досі, через 30 років після її публікації. Він дав кілька нарисів окремих білоруських говірок і груп говірок. Він опрацьовував спеціальні проблеми загальнослов'ян-

ської і східньослов'янської порівняльно-історичної фонетики (розвиток індоєвропейських велярних, занепад кінцевих *ъ* і *ь*, доля носового *е*, фонетична система грамоти рижан коло 1300 р.). Йому належали описи мови старих текстів — Луцької Євангелії XIV ст., творів Сковороди. Кілька праць були присвячені взаєминам української мови з білоруською і української з молдавською. Своєю увагою він не обійшов і морфології й синтакси (статті про дієприкметники в українській мові і про «*casus comparationis*»). Він написав силу рецензій, викладав на Україні і в Білорусі. Вже була мова про його синтетичний «Нарис історії української мови», виданий 1927 р. Варто згадати, що йому передувала «Коротка історія української мови» (1924). Книжка ця була невдала й зустріла жорстоку критику рецензентів. Реакцією Бузука було не охолодження, а поновна праця. «Нарис» і був формально новим виданням «Короткої історії», утричі більшим і майже цілковито переробленим. Фактично це була нова книжка, і вона досі не втратила свого значення.

Додаймо до цього, що Бузук, який був зв'язаний з Білоруссю не менше, ніж з Україною, брав участь як поет і критик також у білоруському літературному русі¹⁷. Він мав універсальність зацікавлень і темперамент, що нагадував своєю бурхливістю людину Відродження. Та він і був людиною національного відродження. Така ж бурхлива, як історія його життя й діяльності, була, здається, історія його смерті або легенда про неї. Оповідають, що Бузук був заарештований, потім звільнений у депресивному стані і тоді вчинив спробу самогубства: обливши себе бензином, підпалив себе. Другий арешт назавжди сховав його від людського ока. Що було далі, записано хіба в архівах НКВД.

Мовознавців покоління двадцятих років знищено безжально і безглуздо. Обвинувачення було в націоналізмі й шкідництві «на мовному фронті». Мала жменька тих, що лишилися, вижила тільки фізично. Відірвані від живих наукових контактів, а часто навіть і від викладання в університетах, розчавлені духовно, навіки настрашені, без змоги опрацьовувати дорогі їм теми або без змоги публікувати свою наукову продукцію, вони тільки животіли протягом наступних десятиріч.

Настала доба тридцятих років. До Інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях вони проклали не науковими

працями, а доносами — публічними, в формі «статтів», що викривали «класового ворога», і таємними. Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці. Їх використано з певною метою: вони були знаряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж. Але імена Наума Кагановича, С. Василевського, П. Мустяци, І. Бабака, — щоб назвати лише кількох, — не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття.

Після 1937 року в українському мовознавстві на Україні настає повна порожнеча. Чорне мовчання сорокових років. Від середини п'ятдесятих років крива знов починає йти вгору. Дещо збільшується книжкова продукція, організується журнал «Українська мова в школі», виходять збірники статей різних авторів. Але, за дуже малими винятками, праці сучасних мовознавців на Україні не йдуть у порівняння з працями покоління двадцятих років. Нові праці в масі своїй характеризуються рабським наслідуванням російського мовознавства, яке донедавна і само не відзначалося високим рівнем. Твори західних учених, навіть польських і чеських, мало кому відомі на Україні. Складається враження, що багато хто з них і читати чужими мовами, крім російської, не вміє. Праці ці сповнені фактичних помилок, методично застарілі або наївні¹⁸.

Це не провина цих людей, а їхнє нещастя. Вони вирости фактично самоуками або учнями невігласів. Вони були відірвані від творчого підсоння, ідей і метод мовознавців двадцятих років. Оточує їх суцього провінційна атмосфера. Виховано їх в часи, коли наука допускалася тільки на обслуговування політичних кампаній і відповідно до останньої з них. Змагання цього покоління до відбудови українського мовознавства заслуговує на пошану. Але історія судить не за намірами, а за здобутками. Здобутки поки що малі. Оригінальних концепцій бракує. Нових фактів майже нема. Обізнаність з давніше знайденим і вивченим часто мінімальна.

Сподіваймося, що це зміниться. Не можна воскресити людей двадцятих років. Але їхні ідеї ще не згасли. Вони тліють у попелі. Можна ще їх розкопати й полум'я роздмухати.

5

Огляд діяльності українських мовознавців двадцятих років, хоч би і такий побіжний, як цей, не можна обмежити на згадці тільки про тих, хто працював на підсоветській Україні. Політичний кордон, що відмежовував тоді Західню Україну, не розривав цілковито культурного життя. Існували зв'язки між науковцями з обох боків кордону, хоч і затруднені й перешкоджені. Ще важливіше те, що мовознавців з обох сторін Збруча з'єднували не тільки особисті контакти. Спільним був запал і патос їхньої праці, об'єднувало їх однаково потужне прагнення знайти останні правди про історію української мови, забезпечити якнайвищий розвиток літературної мови тепер і в майбутньому. Тим-то не можна відокремити імен Івана Зілінського (1879—1952) й Василя Сімовича (1880—1944), що працювали у Львові, Кракові й Празі, від імен Синявського, Ганцова, Курило й Бузука, що працювали в Києві, Харкові, Одесі й Мінську. Це визнала зрештою і советська цензура. Хоч Сімович і Зілінський померли своєю смертю, поза межами советського терору, їхні імена були вилучені з ужитку, як і їхні твори. І тепер ще згадки про них і посилання на їхні твори такі ж рідкі й боязкі, як посилання на праці їх сучасників з підсоветської України.

Стрижневою темою й проблемою наукової творчості Зілінського була проблема групування й генези українських говірок — та сама тема, над якою уперто працювали Ганцов і Курило. Уперше він поставив це питання в своїй «Пробі упорядкування українських говорів» (1913), частково переглянув у статті «До питання діалектологічної класифікації українських говорів» (1925). Уже тут виявилися типові риси Зілінського як діалектолога — прецизний вишкіл фонетика з увагою до навіть дрібних деталей вимови — і нахил до узагальнень, до схоплення діалектів у їхній генезі. Концепція раннього Зілінського щодо генези українських діалектів позначена впливами дотогочасних поглядів, насамперед Соболевського і Лера-Сплавінського. Класифікація говірок на дві групи — південно-східню й північно-західню позбавлена історичних підстав. Цікавіші ці праці конкретними деталями і характеристиками окремих говірок.

Коли з'явилися праці Ганцова, Зілінський після деякого вагання знайшов у собі досить мужности, щоб переглянути свої дотогочасні погляди й визнати, що рацію мав Ганцов. Його «Карта українських говорів» (1933) і особливо неперевершений досі фонетичний опис української мови в її літературному варіанті і в різноманітності її говірок «Opis fonetyczny języka ukraińskiego» (1932) йдуть за концепцією Ганцова, обґрунтовуючи її й перевіряючи на великому багатстві фактичного матеріалу, поглиблюючи її в деталях і збагачуючи додатковими доказами¹⁹.

Василь Сімович починав свою мовознавчу працю з позицій, близьких до етнографічної школи. Позиції ці були визначальні для його «Української граматики» (1918, друге, поширене, видання 1920) і нормалізаційних порад, зібраних у книзі «На теми мови» (1924). Викладання в українських високих школах Праги й контакти з празьким лінгвістичним гуртком збудили інтерес Сімовича до проблем історії української мови і озброїли його фонологічною метою. Метода ця, що вчить розглядати історичні зміни мови в їхній зумовленості системою мови даного часу, відкривала широкі обрії для перегляду української історичної фонетики й морфології. Якщо Курило пробивалася до цієї методи вже наприкінці своєї діяльності й почасти самотужки, Сімович мав змогу ознайомитися з нею при її першому джерелі. Він став першим українським свідомим і послідовним фонологом. Такі його праці з історичної фонетики й морфології, як про перехід л у в, перехід е в о, фонологічний статус голосних е та и поза наголосом, про походження форми що, про розвиток твердої й м'якої відміни прикметників сказали нове слово в навітленні цих питань, а в деяких випадках слово це, здається, було остаточне й дефінітивне — так було з трактуванням переходу л у в, з історією прикметникової відміни.

Ті ж методи розглядати часткове на тлі цілості Сімович приніс у свої праці з ономастики, сказавши і тут багато нового, хоч, на жаль, синтетичної праці Сімович не лишив і тут, як не судилося йому написати й курс історії української мови²⁰.

Наукова праця Зілінського й Сімовича пробігала в безперервному живому зв'язку з західноєвропейським мовознавством. Регулярности цього зв'язку, з причин від них незалежних, не

могли досягнути їхні колеги на схід від Збруча. Але вони лишили свідоцтво того, як добре вони розуміли потребу цього зв'язку і як наполегливо його шукали. Ганцов, Курило, Бузук брали участь у праці празького міжнародного конгресу славістів у 1929 році. Ганцов друкував свої праці в берлінському *Zeitschrift fuer slavische Philologie*, Бузук проклав собі шлях до празької *Slavia*, Курило вмістила підсумок своїх дослідів над переходом *о та е в і* в українській мові в паризькому *Revue des études slaves*. Стаття ця з'явилася там уже після ліквідації дослідниці на Україні, ніби символічно підкреслюючи, що за кордонами СРСР, на Заході мають зберегтися до кращого часу ідеї й надбання українських мовознавців двадцятих років.

І справді, щоб подолати свою теперішню відсталість і провінційність, українське мовознавство на Україні повинне відновити свій духовий контакт з поколінням двадцятих років. Продовжувати можна й треба від здобутого тоді. Не конечно з усім погоджуватися, але не можна йти вперед, не знавши верховинних досягів минулого. Юрій Липа писав: «Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони — фантоми, беруть під руку і підтримують і провадять живих». Липа стосував це до образів з літературних творів. Але це не менше стосується й до визначних діячів минулих поколінь. Ідеї, розвинені людьми двадцятих років, факти, ними нагромаджені й пояснені, не можна обійти і їх не пощастило знищити. Вони існують. На ґрунті їх, у єднанні з ними, в творчому змаганні з ними може — і буде — рости українське мовознавство майбутнього.

Нью-Йорк,
1959 р.

ПРИМІТКИ

¹ Про ці дискусії див.: Юрій Шерех (Шевельов). Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен, 1949, ст. 19—24, 31—35; Василь Чапленко. Українська літературна мова, Нью-Йорк, 1955, ст. 195—200, 271—281.

² Бібліографію українських термінологічних словників цього періоду подають: Енциклопедія українознавства, том I, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, ст. 325 і Alex. Gregorovich. The Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, A List of Dictionaries, 1918—1933, Toronto, 1957.

³ Див., напр.: *І. Варченко*. Рефлексія давнього *о* в лубенських говірках (Академія Наук Української РСР. Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. Збірник статей. Київ, 1954); *В. Ващенко*. Полтавські говори. Харків, 1957.

⁴ Див. його монографії про функції відмінків в українській мові: *Функции генетива в южно-русской области*, Варшава, 1913; *Номінатив і датив в українській мові*, Київ, 1925; *Льокатив в українській мові*, Київ, 1925; *Вокатив і інструменталь в українській мові*, Київ, 1926; *Акузатив в українській мові*, Київ, 1928.

⁵ Мова творів *Гр. Сковороди*, Червоний шлях, 1924, 4—5; 3 верховин нової української літературної мови, Ювілейний збірник *Мих. Грушевського*, 2. Київ 1928; Дещо про Шевченкову мову, Україна, 1925, 1—2; Елементи мови Шевченка, збірник *Культура українського слова*, Київ, 1931.

⁶ Особливості фрази Шевченка, Червоний шлях, 1924, 10; Рідкі прийменники у Шевченка, Науковий збірник за 1927 рік; Речення на *-но*, *-то* у Лесі Українки, Записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, II, 1929; Мова *А. Тесленка*, Червоний шлях, 1926, 5—6; Фразеологія *Миколи Хвильового*, Червоний шлях, 1925, 1—2.

⁷ В огляді українського мовознавства 1917—57 рр. *Л. Булаховського*, де з причин від автора огляду незалежних нема ані згадки про *Синявського*, як і про інших провідних українських мовознавців двадцятих років, визнається в характеристиці правопису 1928 р., що «з філологічного погляду робота... була виконана в багатьох відношеннях зразково» (Збірник Академії Наук Укр. РСР «Розвиток науки в Українській РСР за сорок років», Київ, 1957, ст. 74).

⁸ *В. Дем'янчук*. Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку. ВУАН, Записки Іст.-філол. відділу, XVI, 1928; *W. Kuraszkiewicz*. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Краків, 1934; *Л. Гумецька*. Нарис словотворчої системи укр. актової мови XIV—XV ст., Київ, 1958.

⁹ Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I. Київ, 1931.

¹⁰ Німецькі елементи в українській мові. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I. Київ, 1931; *Rumaenische Elemente im Ukrainischen*, *Balkan-Archiv* 2, 1926.

¹¹ Головні праці *Ганцова* з діалектології й історії української мови це: Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, II—III, Київ, 1923; Діалектологічна класифікація українських говорів. Там само, IV, 1924; Діалектологічні межі на Чернігівщині, збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя», Київ, 1929; *Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten*, *Zeitschrift fuer slavische Philologie*, III, 1926. Загальну бібліографію праць *Ганцова* див.: *Юрій Шерех (Шевельов)*. Всеволод Ганцов — Олена Курило, Вінніпег, 1954, ст. 12—13.

¹² Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села *Хоробричів* на Чернігівщині, Київ, 1924; До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків, Україна, 1925, 5; Матеріяли до української діалектології та фольклористики, Київ, 1928.

¹³ Передусім у книзі «Спроба пояснити процес зміни *е*, *о* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів», Київ, 1928. Дальшу бібліографію праць *Курило* див. у згаданій праці *Ю. Шереха (Шевельова)* Всеволод Ганцов — Олена Курило, ст. 41—43.

¹⁴ Праці *Варченка* й *Ващенко* цитовані в примітці. *З. Курашкевич* висував заперечення проти поглядів *Ганцова* й *Курило* в статтях *Z badań nad gwarami różnosno-małopolskimi*, *Rocznik Slawistyczny*, X, 1931; *Przyczynek do iloczasu małopolskiego*, *Lud Słowiański* III, 1A, 1933. *Ф. Жилко* в своїй новішій статті «Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвіс-

тичної географії» (АН УРСР, Український комітет славистів. Філологічний збірник, Київ, 1958) багато в чому відступає від своїх первісних позицій, визнавши широку колонізацію на терені південно-східних говірок і неавтохтонність «східнополтавських говірок». Стару тезу про автохтонність він тепер обстоює тільки для «середньонадніпрянських говірок» на схід від Гнилого Тікичу і на північ від Тясмину. (Див. особливо ст. 75—76).

¹⁵ Див. огляд цієї продукції в рецензії Ю. Шевельова на «Історичну граматику української мови» О. Безпалька, М. Бойчука, М. Жовтобрюха, С. Самійленка і І. Тараненка (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Vol. VI, № 3—4, ст. 1429 і далі). Пор. також рецензію на ту ж книжку пера М. Наконечного в «Українська мова в школі», 1959, 5, ст. 84 і далі.

¹⁶ Напр., у статтях Ю. Шевельова *Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze*, Orbis II, 1, 1953: *Konsonanten vor e, i in den protoukrainischen Dialekten*, Festschrift Max Vasmer, Berlin, 1956 і в його розвідці: *Y. Šerech. Problems in the Formation of Belorussian*, New York, 1953.

¹⁷ Бібліографія Бузука не опрацьована. Крім його праць, згаданих у тексті, подаю тут лише кілька назв, що особливо важливі або безпосередньо стосуються до української мови: Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянскай фонэтыкі. Інстытут Беларускай Культуры, Запіскі аддзелу гуманітарных навук, 2, 1928;

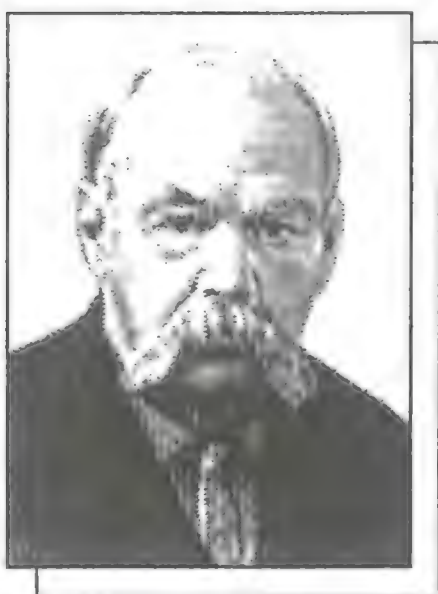
Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини, Україна, 1926, 4; Говірка Луцької Євангелії XIV в. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I, Київ, 1931; Взаємовідносини між українською та білоруською мовами, Записки Іст.-філ. відд. ВУАН 7—8, 1926; Замітки з української мови, Slavia-3, 1924, 5; Уваги до дієприкметників в українській мові, Вісник одеської Комісії краєзнавства при ВУАН, 1925, 2—3; Діалектологічний нарис Полтавщини, Український діалектологічний збірник, 2, Київ і баг. ін.

¹⁸ Пор. рецензії, подані в примітці 14.

¹⁹ Повна бібліографія праць Зілинського не опрацьована. Подаю ті його статті, що стосуються до цілоти українських говірок і їх генези: Проба упорядкування українських говорів, ЗНТШ, 117—118, 1913; До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів, ЗНТШ, 131—133, 1925; У справі діалектологічної класифікації українських говорів, Sbornik prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, sv. II, Прага, 1932; З фонетичних студій, Lud słowiański 1, 1929; Współczesny stan dialektologii ukraińskiej, там-таки Maloruskie dialekty na mapie Moskiewskiej Komisji, Rocznik slawistyczny IX, 1930; Так зване sandhi в українській мові, Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski, II, Краків, 1928; Взаємовідносини між українською та польською мовою, ЗНТШ, 155, 1937. Бібліографічні дані про Зілинського можна також знайти в його некрологах пера М. Овчаренко (The Slavonic and European Review, Vol. XXXI, № 76, 1952) і Яр. Рудницького (Orbis, II, 1, 1953).

²⁰ Повної бібліографії праць Сімовича поки що нема. Бібліографічні дані про головні його розвідки можна знайти в книжці П. Ковальова Василь Сімович, Вінніпег, 1953, розкидано.

Всеволод ГАНЦОВ

1. ГАНЦОВ І АКАДЕМІЧНИЙ СЛОВНИК

Одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років був у царині мовознавства так званий Академічний словник, що його повною назвою було **Російсько-український словник** Української Академії Наук. Як і майже всі культурні заходи, пороблені в ті бурхливі роки, він лишився недовершеним: вийшли томи I (А — Ж), II (З — Н, у трьох випусках) і III (О — П, у двох випусках). Четвертий том, готовий до друку, не побачив світу в зв'язку з розгромом Академії Наук на початку 30-х років.

Вимоги дня й політика совєтської влади до певної міри позначилися й на виданих трьох томах. Насамперед вони надали словникові його російсько-українського характеру, що зовсім не відповідав величезному матеріялові, повизбируваному з українських джерел. Сама редакція писала, що «попередувало б зредагувати українсько-російський словник, а вже тоді братися за російсько-український»¹. Але це був початок українізації, багато людей переходили від російської мови до менше звичної української, і треба було дати їм змогу перекладати з російської мови на українську. Потреби ці наглили, і тому перший том словника вийшов без належної повноти матеріялу. Далі перший запал прохолов, у Державному видавництві України, що взялось видавати словник, не вистачило нібито грошей на це, друкування дальших томів зволікалося, йшло безконечно мляво. Це, правда, дало змогу радикально поліпшити якість другого та третього тому супроти першого, але затягло темпи

всього видання і кінець кінцем спричинилося до того, що останній том так і не дістався на полиці тих, хто його потребував.

Змушені обставинами давати російсько-український словник працівники Академії все-таки фактично поширили своє завдання. Вони не тільки впровадили багатющий фразеологічний матеріал і ілюстрації з українських текстів — в обсягу, не знаному перед тим ні після того в українському словництві, вони надали словникові також характеру синонімічного словника. Проти російського слова вони подавали спершу його прямий український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідника. Фактично вони дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що впровідне слово було російське. Тому скарги на те, що українські мовознавці не створили синонімічного словника, не зовсім слушні. Він тільки не доведений до кінця, але не з їх вини. Є. Тимченко в своєму огляді «Язикознавство» («Україна», 1928, 3, ст. 129) не без слушности писав, що академічний «словник у своїй істоті залишається українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку».

Офіційними головними редакторами Академічного словника були А. Кримський і С. Єфремов. Нема потреби применшувати їх заслуги. Але в колективних працях часто буває так, що якась одна особа стає душею підприємства, вибивається на фактичного керівника. Техніка праці в Академічному словнику була така, що головний редактор діставав на перевірку, виправлення і апробацію вже готові аркуші; ці аркуші складалися колективом співробітників Комісії складання словника живої української мови, а керівником цієї Комісії скоро зробився Всеволод Михайлович Ганцов. Він був запрошений до цієї комісії ухвалою засідання Історично-філологічного відділу Академії Наук з 20 лютого 1919 року одночасно з Г. Голоскевичем і слідом за А. Ніковським і М. Грінченко. В комісії він був наймолодший. Ніковському було 33 роки, Грінченко — 55, Голоскевичеві — 34. Ганцову було в той час всього 26 років (він народився 25 листопада 1892 року). Незважаючи на це, він незабаром — з 26 травня 1920 року, після виїзду Ніковського за кордон — став керівником комісії². Позначилося тут, очевидно, не тільки те, що він був дуже енергійним, а і те, що він був єдиним у комісії,

хто мав досконалу закінчену освіту й кваліфікацію з слов'янської філології і систематично працював на цьому полі.

Від цього часу до самого його усунення від наукової і громадської праці в зв'язку з його арештом у справі Союзу Визволення України в кінці двадцятих років Ганцов був формальним керівником і фактичним *spiritus movens* Академічного словника. Тут не місце аналізувати цей словник докладно; але досить прочитати кілька сторінок його, щоб побачити, що в ньому проявлялися, часом змагавшись, дві тенденції — одна народницька, наставлена на ідеалізацію всього етнографічно-селянського, друга — більш інтелігентська, почасти європеїзаторська. Головним носієм другої, хоч і без розриву з першою, був, за всіма ознаками, саме Ганцов. Але і самого факту, що він віддав десяток років свого життя праці над Академічним словником і надав цьому досі не перевершеному виданню **свого духа печать**, досить для того, щоб записати ім'я Ганцова золотими літерами на таблиці визначних діячів української культури. Не можна-бо перецінити роль нормативного синонімічного словника в закріпленні кожної літературної мови. Такий словник — це рамки літературної мови даного часу і старт її дальшого розвитку.

Не цурався Ганцов і другої ділянки мовознавчої праці, де теж гостро стояла потреба встановити й запровадити норми. Мова йде про вироблення і обговорення українського правопису. Ганцов брав активну участь у працях Харківської правописної комісії, йому належав розділ про правопис незмінних слів у проєкті українського правопису, виданому 1926 р. Однак тут він відіграв меншу роль, і його вагу тут не можна порівняти з значенням праці Олекси Синявського.

2. НАУКОВА ПРОДУКЦІЯ І ОБСТАВИНИ ЖИТТЯ

Визначне місце в списку діячів української культури було б забезпечене Ганцову, якби він тільки працював над Академічним словником. Але він спромігся також сказати вирішальне слово в українській діалектології і в складному питанні генези україн-

ської мови, дарма що опрацюванню цих проблем він зміг через обставини свого життя присвятити ледве яких п'ять років. Ганцов не написав грубих томів, кількість його праць теж незначна, але його голос, коли вчений забирав його, звучав упевнено і обґрунтовано і мусів бути визнаний і прийнятий і на Україні, навіть такими старшими його колегами, як І. Зілінський³, і поза Україною, де Ганцов здобув собі авторитет через виступи в німецькій науковій пресі і через особисті подорожі й контакти (див. далі).

Ось цей список його праць у хронологічному порядку їх появи в друку, і далі я буду цитувати їх за номерами в цьому списку⁴:

1. Українська мова. Календар Благодійного товариства за 1917 р., ст. 115 — 119*.
2. Рецензія на «Основи науки про мову українську» Іл. Свенціцького. Вільна українська школа, 1918 — 19 шкільний рік, ч. 3, ст. 189 — 194.
3. Рецензія на «Курс украинского языка» І. Огієнка. Книгар, 21 (Травень 1919 р.), ст. 1400 — 1406*.
4. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук, II — III. Київ, 1923, ст. 116 — 144.
5. Діалектологічна класифікація українських говорів. Там же, IV. Київ, 1924, ст. 80 — 144 і окремо.
6. Рецензія на «Коротка історія української мови» П. Бузука. Там же, V. Київ, 1925, ст. 252 — 267.
7. Рецензія на «Очерки истории русского языка» М. Дурново. «Україна», 1925, 1 — 2, ст. 185 — 190.
8. Чергові завдання української діалектології. Записки Етнографічного товариства, I. Київ, 1925, ст. 37 — 41.
9. Проблеми нашої літературної мови. Життя й революція, 1925, ч. 10, ст. 61 — 65 і ч. 12, ст. 111.
10. Пленум Правописної комісії в Харкові. «Україна», 1925, ч. 6, ст. 173 — 175.
11. Розділ «Правопис незмінної частини слова» в «Український правопис. Проект». Харків, 1926.
12. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten. Zeischrift für slavische Philologie II, 1925, Ss. 213 — 235, III, 1926, Ss. 202 — 217.

13. До історії звуків в українській мові. І. Укр. **зійти, підіймати, розірвати**. Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, VII — VIII. Київ, 1926, ст. 74 — 85.
14. Рецензія «Новий славістичний орган: Zeitschrift für slavische Philologie 1924 — 25». Там же, ст. 553 — 557.
15. Особенности языка Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук, XXXII, 1927, ст. 177 — 242 і окремо.
16. Діалектні межі на Чернігівщині. Збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя» під ред. М. Грушевського. Київ, 1928, ст. 262 — 280.

Вгляд у цей список дає змогу зробити деякі цікаві спостереження. Якщо виключити з розгляду (10) і (14) як чисто інформативні нотатки, а (11) як працю в рамках діяльності Правописної комісії, то решта праць Ганцова виразно поділиться на дві групи. Більшу групу становитимуть праці з історичної діалектології, де Ганцов, уважно вивчаючи особливості сучасних говірок, застосовує зразу ж таки здобутий матеріал і висновки до історії української мови, зокрема до питань її генези (4, 5, 8, 12, 13, 16), або переглядає висунені іншими історичні концепції знову ж таки в світлі даних діалектології (2, 3, 6, 7). Ця група — це основна частина, основний масив праць Ганцова, і вже це вказує, що тут були зосереджені його наукові інтереси. Друга група праць нечисленна. Вона охоплює виступи на теми літературної мови й шляхів її розвитку (1, 9). Ці статті не мають суто наукового характеру, це та галузь, де мовознавство межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин. Якогось нового слова тут Ганцов не сказав, але ці його висловлювання мають загальноісторичний інтерес. Нарешті осторонь стоїть (15), єдиний у Ганцова монографічний опис старої пам'ятки; але це в суті речі його учнівська праця — дипломна робота на тему, запропоновану вчителем молодого Ганцова — Шахматовим, що через обставини тих років чекала на друк коло десятих років (написана 1916 р.).

На виборі наукових тем і проблематики позначилися в Ганцова біографічні моменти. Його дитинство й почасті молодість зв'язані з Чернігівщиною. Він народився в Чернігові і вчився

спершу в чернігівській гімназії. Після перебування в Києві, де він учився у колегії Павла Галагана, і в Петрограді, де він студіював в університеті під керівництвом О. Шахматова, Л. Щерби, Я. Бодуена де Куртене і М. Фасмера⁵, він на перші відомості про революційно-національний рух на Україні 1917 р. повертається до Чернігівщини, де викладає українську мову й літературу вчителям спершу в Козельці, а потім — після короткого перебування з такими ж викладами в Херсоні — в Ніжені. В цей час Ганцов був членом партії Українських соціалістів-федералістів⁶. О. Оглоблин (лист до мене з 27.12.1952) припускає, що в Козельці Ганцов був комісаром Центральної Ради; однак цього не згадується в обвинуваченні членів СБУ. За згадкою Оглоблина, спертою на лист Д. Айналова до К. Широцького, зберіганий в архіві Оглоблина, Ганцов був організатором Козелецького українського літературно-артистичного товариства ім. Заньковецької.

Ці роки разом з іще молодечими враженнями дають Ганцову глибоке знання говірок південної Чернігівщини. Його праця «Описание говора с. Патют Козелецкого уезда Черниговской губернии», ухвалена до друку 1916 р. в «Сборник Отделения русского языка и словесности» Російської Академії Наук, так і не побачила світу через те, що революційні події загальмували видання. Рукопис її, можливо, зберігається десь в архівах Ленінграду. Але майже всі його праці з української діалектології мають за вихідний пункт саме говірки південної Чернігівщини. Від 1 жовтня 1918 р. Ганцов прикомандировується до молодшої катедри української мови в Київському університеті (це була доба Гетьманату), а далі, як ми вже бачили, майже від заснування Української Академії Наук Ганцов зв'язує своє життя й діяльність з цією інституцією. Праці Ганцова, присвячені проблемам української літературної мови, виразно ростуть з його роботи спершу як діяча українізації й викладавця, а потім — керівника словникової комісії.

Впадає в очі ще та обставина, що всі праці Ганцова в царині української історичної діалектології фактично зосереджені в кількох роках — 1922—1925. Після цих років його наукові виступи фактично припинюються. Тільки (16) появилася пізніше, але не знати, коли саме її написано. Від 1926 р. Ганцов фактично

замовкає. Видання Академії Наук не приносять вісток і про його доповіді, що з ними він виступав перед тим⁷. Що було причиною цього — переобтяження працею над словником, чи обставини особистого життя, чи, може, усвідомлення безперспективності культурної праці в советських умовах, що проявилось в його участі в СВУ — якраз від жовтня 1926 р. (Звіт СВУ, 95), дати відповідь на ці питання нема поки що фактичних даних. В усякому випадку цікаво, що активна творча наукова діяльність Ганцова концентрується в три — п'ять років. Перед тим були учнівські праці, після того — мовчання, а потім загибель.

На 1927—1928 рр. припадають наукові відрядження Ганцова за кордон. Він побував у Берліні, де систематично відвідував лекції проф. М. Фасмера, в Гамбурзі, в Парижі, Празі й Варшаві (Звіт СВУ, 196, 213). Єфремов свідчить про відвідини Ганцовим Амстердаму (Звіт СВУ, 176). Проф. Якобсон поділився зі мною спогадами про зустріч з Ганцовим на філологічному конгресі в Гаазі. Наукові контакти Ганцова на Заході були живі й міцні. Обидва славісти світового імені, Фасмер і Якобсон, згадують про Ганцова дуже позитивно. Фасмер пише в листі до мене з 10 січня 1953 р.: «Я його високо цінив науково і під кінець дуже сприятелювався з ним особисто». Ганцов, очевидно, планував посилити контакти з закордоном Української Академії Наук. Так, були передбачені виклади Фасмера в Києві, однак з цих проєктів нічого не вийшло. Натомість знайомство Ганцова в Парижі з відомим французьким україністом А. Мартелем привело до приїзду цього останнього в 1927 р. разом з проф. А. Мазоном до Києва (Лист Мазона з 20.10.1953).

Крім активної наукової праці й зустрічей з західними науковцями, Ганцов мав доручення від СВУ встановити контакти з українськими політичними діячами на еміграції. Він зустрічався з Д. Дорошенком, В. Прокоповичем, О. Лотоцьким (Звіт СВУ, 176), О. Шульгиним (там же, 331). Л. Чикаленко для інформацій про працю державного центру УНР був спеціально викликаний з Кілю до Берліну (Лист Чикаленка до мене з 26 жовтня 1952 р. — пор. Звіт СВУ, 176).

На процесі Союзу Визволення України Ганцов повадився з гідністю і обвинувачення повністю не визнав. Він був засудже-

ний на 8 років ув'язнення⁸, що їх відбував спершу в ярославському політизоляторі. Після того відомості про нього припиняються.

На жаль, мені не вдалося встановити, з якої родини походив Ганцов і як пройшло його дитинство. Матеріали СБУ не згадують про його «соціальне походження». Скільки на процесі залюбки підкреслювано «не-пролетарське» походження підсудних, то брак згадки про це у випадку Ганцова можна вважати за вказівку, що його батько не був ані священиком, ані дідищем, ані хоч трохи вищим урядовцем. Фасмер пише у згадуваному листі: «Про його біографію я ніколи не розмовляв з ним... Подеколи він справляв враження дещо незграбної людини (unbeholfen) і, можливо, був простого походження. Але він був дуже розумний і тактовний, і в поводженні з людьми не помічалось в нього жадних зовнішніх хиб».

3. НАД ЗБЛЯКЛИМИ ЛІТЕРАМИ

Першою хронологічно науковою працею Ганцова було (15), написане 1915—16 р. як робота в Петербурзькому університеті по класі акад. Шахматова. Як Ганцов сам писав десять років по тому, коли видруковано працю, її варт було б переглянути, але «автор поглинений тепер іншими питаннями й предметами дослідження» (15, 177). Справді, і темою, і метою (15) ґрунтовно різниться від пізніших праць Ганцова і має характер праці сумлінної, але мало самостійної. Тема праці — аналіза мовних особливостей білоруського тексту 15 сторіччя, не дуже вдячна через те, що досліджуваний текст — копія з старішого оригіналу літопису, до того ж копія, написана химерним правописом, що зраджує наслідування південно-слов'янських зразків. Докопатися до живої мови переписувача, а тим більше оригіналу, в цих обставинах було нелегко, і всі висновки можуть мати тільки гіпотетичний і, що ще важливіше, дуже обмежений характер.

Метода праці Ганцова в цій роботі, природно, вкладається в зразки школи Шахматова. Після традиційної короткої загальної характеристики рукопису і його палеографічних особливостей

дослідник починає «знімати» згадані нашарування на живу мову переписувача. Передусім він виявляє південнослов'янські особливості, потім так звані «явища спільноруські», щоб таким чином прийти до «явищ діалектних» і спромогтися висловити припущення про місце, де написано рукопис. Оскільки в рукописі переважають білоруські риси, але є і послідовно додержані деякі російські риси, Ганцов висуває думку, що рукопис був написаний або в Пскові, або в Смоленську, себто на білорусько-російській межі. Брак виразних псковізмів схиляє його прийняти кінець кінцем Смоленськ.

У своїй термінології («западнорусский памятник» — ст. 180), у надто частому посиланні на статті Шахматова і погодженні з ними, у перебільшенні південнослов'янського впливу на письмо білоруських і псковських пам'яток (на хибність цього вже тоді слушно вказував Карський, але Ганцов воліє не йти за ним), у поділі мовних рис тексту на «спільноруські» й «діалектні» — у всьому цьому виявляється учнівство в Шахматова. Зрештою сама теза про смоленське походження тексту була висунена Шахматовим і вся дисертація є підбудовою цієї гіпотези вчителя. Там, де Шахматов не так часто забирав голос, — в історичній морфології, Ганцов стоїть на позиціях більшої давності, близьких до Соболевського. Наприклад, уся характеристика відміни іменників у нього — просто «вплив основ» одного типу на інші.

Сама тема, мабуть, уже тоді не надто цікавила Ганцова, бо він не намагається вичерпати свій матеріал, хоч і студіює його ґрунтовно. Майбутнього Ганцова в праці нагадує тільки апеляція до даних діалектології як найвищого мірила в спірних і неясних питаннях. Так і видно, що живі говірки більше промовляють дослідникові, ніж збляклі літери старого тексту (пор. ст. 188, 206, 207, 233 та ін.). Однак білоруські говірки тоді Ганцов знав тільки з чужих описів, власне, тільки з опису Карського й Соболевського, тому й тут він мало дає самостійного.

Кінець кінцем ця праця Ганцова — поважна, солідна в поводженні з фактами і заслуговує на повне довір'я при будь-яких довідках фактичного характеру. Але на цьому її значення й вичерпується, якихось ширших перспектив вона не відкриває.

4. ВІД КОЗЕЛЕЦЬКИХ ГОВІРОК ДО ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вихідною точкою наукових праць Ганцова з історичної діалектології було його знання говірок південної Чернігівщини, передусім Козелецького повіту. Він зібрав тут багатий матеріал, зібрав особисто і не в коротких відвідинах, а в багаторічних спостереженнях. Але Ганцов особисто досліджував також говірки Чернігівського, Сосницького, Остерського і Ніженського повітів на Чернігівщині, Переяславського на Полтавщині (пор. посилання в 4, 118; 5—89, 96, 98, 101), а від надійних осіб збирав відомості про говірки Борзенського пов. на Чернігівщині, Кролевецького й Путивльського — на Курщині, Золотоніського — на Полтавщині, Київського тощо.

Так здобутий багатий, свіжий і, головне, надійний матеріал переважно з північного Лівобережжя Ганцов зіставляв з відомим матеріалом записів з Центрального й Західного Полісся, з північної Полтавщини, Канівського повіту тощо, часто дуже ненадійним і по-дилетантському зафіксованим. Але саме це зіставлення різко підносило критичність щодо чужого матеріалу й дозволяло часто відвіювати в ньому зерно від полови. Тим-то Ганцов спромігся дати загальну картину північноукраїнських говірок, обґрунтувавши їх поділ на три групи: східню — лівобережну, посередню (від Дніпра до Горині) і західню (на захід від Горині) і відкинувши виділення Підляшшя в окрему групу (5, 128; 12, II, 231). А дати цю загальну картину було особливо важко, бо «північноукраїнські говірки ставлять перед недостатньо вишколеним дослідником більші вимоги своїми фонетичними особливостями» (12, II, 228).

Перед Ганцовим були виявлені північноукраїнські дифтонги і було зроблено багато часткових спостережень щодо їх справжньої природи — головне К. Михальчуком і Я. Розвадовським, але тільки Ганцов, поєднавши їхні міркування з власними спостереженнями, дав, з одного боку, докладну характеристику цих так званих дифтонгів, а з другого — показав їх роль в системі сучасних північноукраїнських говірок і в їх історичному розвитку. Тим-то цілком слушне твердження польського

лінгвіста В. Курашкевича, що «до того часу, коли з'явилися праці Ганцова, наукові відомості про північномалоруські говірки були загальникові і неточні», що змінилося рішуче після появи його праць⁹. Головні твердження Ганцова полягали в тому, що т. зв. поліські «дифтонги» не є справжні дифтонги, бо це є суцільні й неподільні фонemi, які в своїй артикуляції поступово пересковзують від початкового звука до кінцевого, будучи довгістю й сприйманням нормальними голосними; вага цих полюсів такого звука може мінятися в мові навіть тієї самої особи, але завжди це звуки одного ряду. Звуки ці бувають тільки під наголосом, причому експіраторна енергія падає на весь звук, меншаючи на кінець його (отже, наголос має спадний характер — спостереження, що його потім широко використала О. Курило). У дусі типової термінології Шахматова Ганцов виписує цим звукам напружений характер (4, 119—126). У ненаголошених складах замість цих звуків виступають, поза випадками, спричиненими аналогією (закінчення прикметників, префікси), голосні *о, е* (*жуонка*, але *жонкі* і т. п.).

Ці твердження дали Ганцову змогу, по-перше, забракувати як фантастичні записані в етнографічних матеріалах «дифтонги» типу *уе, уі*, як також «дифтонги» з наголосом на кінці або між «двома частинами». Вони дали йому змогу пояснити, чому жадна з українських пам'яток не фіксує «дифтонгічної» вимови голосних: з тієї простої причини, що не існує цієї дифтонгічної вимови, що це в системі мови, а значить і в свідомості мовців — прості звуки (4, 120).

Усі ці твердження тривало ввійшли в науку, і поки що нікому не вдалося їх повалити. Найважливіше заперечення висунув А. Бескровний¹⁰: він виявив дифтонги з висхідним наголосом у п'ятих селах, що творять український острів серед південно-російських говірок у Землянському повіті Воронізької губернії і що свого часу були засновані, імовірно, вихідцями з Західного Полісся; пізніше на дифтонги з висхідним наголосом у крайніх північно-західних українських говірках указав (у згадуваній статті) В. Курашкевич. Але Курило вдалося в статті «До питання про походження північноукраїнських рефлексів *о — ue, we, wy, е*»¹¹ — Ганцов уже не міг тоді писати філологічних статтів — не тільки побільшити відповідний матеріал із старих діалектологічних

записів, а і довести, що в усіх цих випадках ідеться про секундарні зміни дифтонгів, спричинені польським впливом, або й про зміни характеру наголосу, спричинені південноросійським впливом, — ті й ті наявні виключно в межових говірках.

Більш спірним видається в Ганцова характеристика історичного розвитку цих «дифтонгів», або краще назвати їх за М. Долобком — поліфтонгів. Ганцов слушно відкинув традиційний перед тим погляд про розвиток типу $\bar{y}o > \bar{y}e > \bar{y}i > \bar{y}i > i$, бо це означало б пересунення основної сили наголосу на кінець поліфтонга, себто зміну спадного наголосу на висхідний, чого не засвідчено ніде в чистих українських говірках. Але його власна схема розвитку поліфтонгів, як він подав її в (4), ледве чи може витримати критику, і фактично в своїх дальших працях Ганцов сам її заперечив, хоч і не запропонував іншої. До хибності його схеми в (4) спричинилося, можна думати, хибне і чисто апріорне твердження, ніби «цей процес (розвитку. — Ю. Ш.) в дифтонгізованих $\bar{o}$, $\bar{e}$ сливе на всьому просторі української мовної території в основному своєму напрямку був єдиний» (4, 133) і що відмінність сучасних рефлексів — i (або i , y , u) в південних говірках, поліфтонги в північних — це «не два шляхи процесу, а дві стадії того ж самого процесу» (4, 137).

Якщо брати рефлекси o в нових закритих складах, то Ганцов для всіх українських говірок приймає за вихідну стадію $o > \bar{y}o$, звідки потім в одних говірках y , а в інших унаслідок пересунення артикуляції вперед $\bar{y}o > \bar{y}e > \bar{y}i$, а з цього останнього знов або в висліді монофтонгізації i ¹², або в висліді дальшого пересунення артикуляції вперед $\bar{y}i > i$ (4, 133). Ганцов відкидає спробу Михальчука пояснити появу i в південноукраїнських говірках з системи мови¹³, а йде за Шахматовим у чисто фонетичному поясненні всіх змін, тільки виводить, на відміну від Шахматова, усі монофтонги не з другої частини «дифтонга», а з його першої частини (4, 136 і далі). Ця настанова довести за всяку ціну історичну єдність українських говірок проявляється вже в тій фразі, якою починається (4): «Північноукраїнські говірки... досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже щезли, позамінювавшись новотворами» (4, 116).

Тим часом факти, встановлені саме Ганцовим, підривали цю концепцію генетичної єдності українських говірок, і дослідник

змушений уже в цій статті зробити першу поступку, а саме — визнати, що в ненаголошених нових закритих складах розвиток *о, е* був відмінний у південних говірках і в північних говірках. У південних говірках *о* переходило в *у*, що потім нефонетично, під впливом і в наголошених складах заступалося ї собі на *і* (отже, спершу **жінка** — **жунки**, потім **жінка** — **жінки** ¹⁴ — до речі, данина відкиненням було поглядам Михальчука, хоч і в обмеженні до ненаголошеної позиції!), тим часом у північних говірках у подібних випадках *о* взагалі не змінювалося ¹⁵. З цього висновок, що північні говірки раніше від південних утратили довготу голосних не під наголосом (4, 142).

В дійсності однак вже це спостереження кликало до далеко радикальніших висновків — до перегляду питання про генезу української мови, а почасти й східнослов'янських мов взагалі. І поступово Ганцов наважується почати робити ці висновки, тільки він підбудовує їх ширшим матеріалом, зокрема історичним розвитком звуків *ѣ, ѣ* ¹⁶, вимовою ненаголошених *е, и, о* — і скрізь він бачить, що між південноукраїнськими і північноукраїнськими говірками є кардинальна розбіжність. Тоді як у перших розвиток голосних ішов у засаді однаково в наголошених і ненаголошених складах, північноукраїнські говірки скрізь відрізняли наголошені склади від ненаголошених. І Ганцов доходить до висновку, що «тим самим мав рацію Михальчук, коли він припускав первісний поділ українського племені на дві групи — одну південно-західню і північно-східню» (12, III, 214); що в українській мові дослідник «має розрізняти, як у великоросійському, дві головні групи говірок, обидві дуже старі і об'єднані тільки в дальшому історичному розвитку» (там-таки 215, також 7, 186).

Тепер Ганцов каже, що розбіжність південно- і північноукраїнських говірок «сягає найдавнішої доби в житті південної групи східнослов'янських племен» (5, 89), що між ними є «споконвічна відмінність», яка, до речі, знаходить свою відповідність в антропологічній відмінності північного українця від південного (5, 131), і що ця відмінність найглибша з усіх можливих, бо охоплює «квантитативно-акцентологічну систему», яка визначає собою весь фонетичний розвиток мови. З цих тез відкривалися справді ревелюційні висновки для історії східнослов'янських

мов, і то в двох напрямках: по-перше, щодо кількості первісних діалектних груп, по-друге — щодо самого розуміння напряму їхнього розвитку.

Щодо первісних східнослов'янських діалектних груп, то в ті часи панувала концепція Шахматова про те, що їх було три: з однієї розвинулася українська мова, з другої — південноросійські говірки й білоруська мова, з третьої — північноросійські говірки. Ганцов спершу просто додає до них четверту групу (4, 11); далі він виступає з твердженням про 5 груп, вважаючи, очевидно, білоруську мову теж за первісну: «Отже, попри все, ми мусимо розрізняти на східнослов'янському ґрунті принаймні п'ять первісних говіркових груп, а саме: північноросійську, південноросійську, білоруську, північносхідну українську, або поліську, і південнозахідну українську» (12, III, 216). Концепція походження білоруської мови не була чітко висловлена в працях Ганцова, спільні риси білоруської мови з українською він волів пояснювати взаємними впливами (16, 271), хоч і мусів визнати, що «українські риси» в південнобілоруських говірках виступають не як ізольовані факти, а як органічні складники всієї системи мови (16, 274), а проблему спільних рис української чи білоруської мови з південноросійськими говірками він взагалі не порушував.

Трудно навіть сказати, котра з двох наведених концепцій була в Ганцова пізнішою. Те, що (12) з'явилося друком на рік пізніше від (5), не конче доводить, що воно було написане пізніше. Та це не має істотного значення, бо так чи так Ганцов не обґрунтував первісного діалектного поділу східних слов'ян, він встиг зробити це тільки щодо української мови, хоч широта перспектив, яка відкривалася з його дослідів, явно штовхала його до цих ширших узагальнень.

Та з дослідів Ганцова випливав і інший висновок — загально-методологічного характеру. Якщо українська мова постала з злиття двох первісно відмінних груп, то виходило, що розвиток східного слов'янства відбувався не тільки диференціацією, а й інтеграцією, не тільки розгалуженням, а і збіжностями. Ганцов різко критикує думку П. Бузука про те, що «єдиний спочатку правкраїнський нарід розділився пізніше на кілька племен», іронічно питаючи, звідки Бузук знає, що був колись єдиний

праукраїнський народ (6, 261). Наперед неприйнятними стають і тези Трубецького про «розпад руської єдності», які Ганцов називає «смілі, а часом дуже необґрунтовані» (14, 555). Ганцова вабила тема критики «теорії спільної праруської мови», і він заповідав звернення до неї (5, 141), але це не було здійснене.

Повертаючися знов до історії власне української мови, треба підкреслити, що Ганцов не тільки довів первісну двогруповість її, але й дуже переконливою аналізою ненаголошених голосних у перехідних говірках показав, що давніше північна група простягалася на південь майже до лінії Дубно — Житомир — Канів — Лубни, себто, що північна група первісно не була вузькою смугою, якою вона здається тепер, а майже дорівнювала південно-західнім говіркам територією (12, III, 213). Ганцов не обмежився на цьому, а поставив питання генези і інших українських говірок — зокрема південно-східніх, західньої частини північних, карпатських і південнокиївських. Ці його погляди в своїй основній частині були прийняті пізнішими дослідниками.

Тут ці погляди варт тільки коротко згадати. Північний тип говірок, на думку Ганцова, найкраще зберігся на Чернігівщині, бо сюди майже не продирався південний вплив (5, 106). Натомість західня частина північних говірок, сусідуючи споконвічно з південно-західніми говірками, а також під впливом колонізаційного руху з південного заходу ввібрала в себе багато південно-західніх нашарувань (5, 130, 133). Південно-східні говірки Ганцов слідом за Михальчуком вважає за наслідок вимішування на степовому і почасти лісостеповому просторі представників південно-західніх і північних говірок; нове в Ганцова те, що він відносить постання цих говірок на пізніший час — 16—17 сторіччя (5, 83, 110) і підкреслює їх південно-західню основу, що визначила їх фонетичну систему, тоді як північні говірки вплинули більше на морфологічну систему, бо вона була простіша на півночі (5, 121 і далі). Ганцов висловлює як припущення думку про те, що основу південно-східніх говірок творила південна частина південно-західньої групи (5, 122). Проте, здається, що ролю північного елемента в формуванні фонетичної системи південно-східніх говірок Ганцов дещо недоцінює. Наприклад, у наголосі — як щодо характеру, так і щодо

місця — ці говірки стоять чи не ближче до північних, ніж до південно-західніх¹⁷. Заслугою Ганцова є те, що він простежив, як конкретно за останнє сторіччя йде відступ північних говірок перед південними (16, 275—279) у вимові дифтонгів з *о*, *е*, *ѣ* і рефлексів *є*. Нарешті, Ганцов остаточно довів первісну належність карпатських говірок до південно-західньої групи, хоч вони й зберігають тепер багато українських архаїчних рис, а почасти розвинули деякі нові риси (див. ще примітку 3).

Вразливе місце в поглядах Ганцова на формування українських говірок становить його теорія постання південнокиївських говірок, а особливо, як уже почасти згадувано, — взаємин з білоруською мовою. Південнокиївські говірки Ганцов вважає за результат тривалого співжиття північних і південних говірок, почасти також — південно-західніх і південно-східніх, вбачаючи в цьому підставу постання літературної мови на їх основі (5, 132 й далі; 12, 228). Дурново писав з цього приводу: «Ця схема, що на ній позначається сильний вплив побудов Шахматова, дуже спокуслива, але поки що її можна розглядати тільки як талановиту гіпотезу»¹⁸. Справді, схема ця надто нагадує погляди Шахматова на постання середньоросійських, зокрема московської, говірок. Білорусько-українські мовні збіги Ганцов хоче пояснити тільки взаємовпливами двох мов, коли, з одного боку, українські риси глибоко проникають у білоруську мову (12, II, 229), а з другого боку, білоруські впливи — молодші — сягають аж до Києва (12, III, 206). Тим часом збіги ці настільки глибокі і в частині настільки давні, що годі пояснити їх тільки впливами, хоч роля цих останніх незаперечна.

Це не дало Ганцову змоги розв'язати давно обговорювану в слов'янознавстві, але не остаточно розв'язану проблему українсько-білоруської межі. Давши дуже цінну з погляду лінгвістичної географії характеристику окремих ізоглос на Чернігівщині, як-от межа акання і ствердіння *ц* (16, 264 й далі), він був змушений у проведенні загальної межі піти за Карським, що сперся, як відомо, на один довільно вибраний критерій — ствердіння приголосних перед *е*, *и* (16, 267), дарма що від уваги Ганцова не втік той факт, що навіть це явище не має однієї суцільної межі, бо різні типи приголосних не з однаковою послідовністю тверднуть або м'якшаються. Ніби відчувши хиткість цього кри-

терію, Ганцов як можливість пропонує спертися ще й на інші критерії, і то такі, що більше стояли б у зв'язку з його загальним підходом — критерії акцентологічні: довгість **а** в переднаголошеному складі, якщо в наголошеному складі є голосний високого піднесення, наявність чи відсутність дифтонгів на місці акутового й новоакучового **о** (16, 268—269), але, кинувши цю пропозицію, Ганцов фактично її не використовує.

Таким чином, вийшовши з спостережень над говірками південної Чернігівщини, зіставляючи зібраний ним з перших рук діалектний матеріал із записами й здобутками інших дослідників, Ганцов логічно перейшов до концепції генези говірок української мови і самої української мови, а це привело його до питань історії української мови і походження східньослов'янських мов взагалі. Друге питання, як ми вже бачили, лишилося неопрацьованим. Що ж до історії української мови, то Ганцов не лишив і тут ширших синтетичних праць, і його погляди доводиться встановлювати більше з окремих фраз, кинених на адресу інших істориків слов'янських мов, насамперед Бузука й Дурново в рецензіях на їх праці. Погляди ці здебільшого не опрацьовані систематично, не обґрунтовані фактично. Все-таки варте заходу повизбирувати ці зернятка, щоб яскравіше уявити собі, куди прямувала думка Ганцова. Треба сказати, що вона відповідно до висновків із дослідження генези українських діалектів рухалася в напрямі заперечення теорії прасхідньослов'янської єдності, яка — теорія — за Ганцовим, «зумовлена політичним курсом минулого» (7, 190). Так, Ганцов вважає, що в українській мові рефлексом ***dj** було **дж**, в противагу російському **ж** (**ходжу** — 6, 262); він відкидає припущення про те, що в українській мові будь-коли приголосні м'якшилися перед **е** (6, 263) і відповідно до цього приймає перехід **е** в **о** тільки в закритих складах (6, 263; 7, 188); хоч, розглядаючи питання про форми з **о** типу **льон**, **сльози**, **сьомий**, Ганцов кидає не цілком ясну фразу, що «тут **о** могло постати з **е** через те, що приголосні перед **е** з тієї або іншої причини залишалися м'які» (7, 189), з чого мало б випливати, що він таки визнавав первісну м'якість приголосних перед **е**; він приймає перехід **л** в нескладове **у** після **ъ** перед приголосним за доісторичне явище, так само як перехід **г** в **г** (6, 265); він вважає за доісторичну

українську зміну **ъ, ь** в **і** перед **й** (13, 82). Зрозуміла річ, що прийняти це — означає відмовитися від гіпотези прасхідньо-слов'янської єдності.

Тут Ганцов стоїть далеко ближче до С. Смаль-Стоцького, ніж до Шахматова, розходячися з першим, власне, тільки в питанні розвитку **о** та **е** в нових закритих складах. Це останнє привело до виступу Смаль-Стоцького проти Ганцова: Ганцов бо обстоював подовження цих **о, е** проти теорії їх звуження в Смаль-Стоцького (4, 140). Дуже різкі виступи Смаль-Стоцького, що закидав Ганцову неспроможність «вимотатися із зачарованого кружка теоретичних міркувань своїх попередників», вважаючи, що «це вина школи, особливо школи Шахматова, з якої Ганцов вийшов»¹⁹, і заперечував не тільки генетичні концепції Ганцова, а навіть наявність поліфтонгів в українських говірках²⁰, в дійсності були фальшивою дискусією. Бо саме висновки Ганцова про двокореневість української мови давали змогу примирити погляди Смаль-Стоцького, застосувавши їх до південно-західньої діалектної групи, і погляди Ганцова, що стосувалися до північної групи. Але Смаль-Стоцький не приймав двокореневості, а Ганцов не робив з неї всіх висновків, що логічно випливали, і таким чином згода не відбулася. Тим часом Ганцов, будучи учнем Шахматова і засвоївши багато добрих рис з цієї блискучої школи, був усе-таки в висновках ближчим до Смаль-Стоцького, ніж це здавалося з першого погляду. Та про зв'язки Ганцова з Шахматовим буде ще мова далі.

На закінчення цього розділу варт вказати ще на те, що в деяких окремих питаннях історії української мови Ганцову вдалося, не присвячуювавши їм монографій, сказати важливе слово. Це питання ствердіння: **р** і **ц**, окремого в південних говірках, окремого в південно-західніх (5, 85; у 2, 191 Ганцов ще недоцінював вагу цього явища); почасти в питанні рефлексії **є** (5, 95 і далі); і, нарешті, в питанні розвитку **і** в префіксах типу **зі-, піді-, розі-**, що не мали безпосередніх історичних підстав для розвитку цього **і**. Цьому останньому питанню присвячена в Ганцова спеціальна праця (13), причому і тут за головний аргумент і вихідний пункт правлять говірки південної Чернігівщини.

5. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Як погляди на окремі питання генези й історичного розвитку української мови в Ганцова зазнали розвитку й змін попри короткий час його наукової діяльності, так змінювалися, а радше ширшали і його методологічні засади, хоч загалом вони не тільки не були ним виразно сформульовані в якихось теоретичних виступах, а навіть і в суті справи не викристалізувалися в викінчену систему.

Як уже згадано, Ганцов учився в Шахматова, Щерби, Бодуена де Куртене й Фасмера; згадано також і про те, що С. Смаль-Стоцький критикував Ганцова саме й передусім «за вірність настановам Шахматова». Ця думка хибна. Ганцов ніколи не був ані епігоном, ані вірним послідовником Шахматова. З праць Ганцова видно, що найбільший вплив на нього справив — з числа його вчителів — Лев Щерба, зокрема праця Щерби з діалектології лужицьких мов²¹. У своїх описах звуків північноукраїнських говірок Ганцов, подібно до Щерби, поєднує докладність фонетичного опису з фонематичним підходом. При цьому, подібно до Щерби того часу, фонему він розглядає не як об'єктивну даність системи мови, а як «найкоротше спільне фонетичне уявлення», себто не суто лінгвістично, а психологічно. Ганцов прямо наводить відповідне визначення Щерби (4, 119) і далі в аналізі північноукраїнських поліфтонгів спирається на так сприйнятий фонематичний принцип, посиляючися не раз на «психіку північних українців» (4, 131²²). Фонетичний підхід дає Ганцову змогу абстрагуватися, коли треба, від звукових реалізацій північноукраїнських поліфтонгів (5, 90); дає йому змогу висловити цікаві міркування про однофонемність звуків **и** — і в північноукраїнських говірках при їх двофонемності в південно-західних говірках (5, 196 і далі).

Досить порівняти з цього погляду праці Ганцова з «Восточнолужицкое наречие» Щерби, з одного боку, і з найтиповішою діалектологічною працею Шахматова «Описание Лекинского говора»²³, з другого боку, щоб одразу побачити, як близько стоїть Ганцов до першого і як рішуче відмінний від другого.

Поглядом на причини й характер історичних змін мови Ганцов теж близький до Щерби (як і до Ф. де Соссюра). Він виводить

звуковий розвиток мови з позафонематичних чинників: «Хитання та варіації в вимові однієї фонемі пояснюють ті звукові зміни, що поволі постають в нашій мові», — пише він (4, 131). Відповідно до цього Ганцов схильний деякі звукові зміни, як-от зглухнення кінцевих дзвінких виводити з «загальнолюдських фізіологічних нахилів» (5, 131), не враховуючи, що коли такі нахили і є, то в мові вони діють тільки опосередковано через систему мови.

Спираючись на деякі побіжні зауваги, можна думати, що Ганцов еволюціонував далі в напрямі переборення психологічності фонематичного принципу в Щерби. У пізніших працях він вимагає від дослідника мови, щоб той давав систему фонем мови (6, 266)²⁴. Той факт, що в основу класифікації українських діалектів Ганцов кладе не перелік випадкових рис, а один принцип — відмінної акцентуації, може, в зв'язку з обниженням артикуляційної бази на південному заході України (5, 89; але ці цікаві зауваги лишилися в Ганцова нерозвинені), теж показує, що думка дослідника прямувала до охоплення мови не як суми фактів, а як системи, хоч нерідко він забуває про це і піддається спокусі традиційного механічного перелічування окремих рис говірок (напр., 12, 277).

Друга відмінність Ганцова від Щерби в методології — більший історизм Ганцова, бажання розглядати явища мови в зв'язку з історичною долею народів. У класифікації діалектів він у зв'язку з цим висуває т. зв. «принцип старожитности», себто давности залюднення даної частини української території (5, 110 і далі), що дає йому змогу виділити південно-східні українські говірки від решти українських говірок. Він намагається пов'язати постання діалектів з групуваннями старих східнослов'янських племен (5, 135; 6, 258), сучасну карту говірок Чернігівщини виводить з історичного минулого, зокрема з історії рухів людної на цих теренах (16, 279), і свою характеристику діалектологічних меж Чернігівщини він прямо закінчує словами: «Діалектичне життя Північного Лівобережжя було зв'язане і завжди розвивалося в згоді з загальною історичною долею цієї країни» (16, 280). Тут Ганцов ближчий до Шахматова, ніж до Щерби, хоч цей останній не відкидав цих питань у засаді.

Але Ганцов рішуче протистоїть Шахматову, знов наближаючись до Щерби, в питанні прамов. Він радо підхоплює формулу

Щерби про «абстракції прамов» (6, 254)²⁵. Він закидає шахматовським прамовним концепціям, що вони «дуже нереальні» (6, 253 і далі), він пункт за пунктом доводить неможливість «з'ясувати лінгвістичну єдність східних слов'ян... без єдності географічної» (6, 258). Дуже важлива в цьому зв'язку його вимога рішуче розмежувати історію літературних мов від історії живих мов (6, 259). Але він іде ще далі і ставить питання про мовні зв'язки через межі трьох традиційно прийманих груп слов'янських народів. Уже (4) відкривалася паралелями в розвитку *о* в нових закритих складах у мовах сербській, словацькій, лужицькій, чеській і польській (4, 116), а далі він висуває програму дослідити «цілу низку тих фонетичних та морфологічних з'явищ, що відзначають українську мову разом із південними або західними слов'янськими супроти руської» (6, 257) і тут перелічує п'ять таких особливостей²⁶. Завдання це, як відомо, вперше поставили С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер. Ганцов пише, що їм «можна закидати хибність їх методу, через те вони й не довели своєї думки, але не довести чогось не значить довести протилежне» (6, 256). Перед ним, як і перед Оленою Курило, як перед українським мовознавством 20-х років явно стояло завдання по-новому вивчити цю проблему і встановити, наскільки вона реальна. Через позанаукові причини вони цього виконати не змогли, і питання стоїть отвором ще й сьогодні.

В одному з основних питань методології вивчення говірок — у питанні про критерії розмежування діалектів і проведення меж поміж ними — Ганцов не виробив власної чіткої методології. Переважно він розмежовував говірки на підставі однієї довільно взятої ізоглоси, хоч він уже й бачить недосконалість цього підходу і неможливість того, «щоб в результаті з'явилися... в частинах своїх тісно зв'язані й суцільні території» (16, 277).

Взагалі Ганцов як дослідник українських діалектів був далеко цікавіший, ніж як теоретик діалектології. Спеціально присвячена теорії діалектології (8) радше розчаровує. Констатувавши впливи літературної мови, що розкладають говірки, Ганцов висуває тут програму якнайскоршого і якнайдетальнішого вивчення говірок, поки вони ще існують. «Треба пильну увагу на дослідження мови народної в її чистому джерелі і в нових течіях звернути» (8, 38). Ганцов висуває двоє конкретних за-

вдань: скласти якнайдокладнішу бібліографію старої діалектологічної літератури й етнографічних матеріалів, щоб перевірити їх, дослідити недосліджене, встановити зміни, що сталися від часу запису, і широке організоване й об'єднане збирання нових матеріалів говірок, зокрема і неукраїнських говірок на Україні. Усе це слушно, але має чисто практичний характер. Єдине індивідуальне в цій програмі — підкреслення ваги діалектології саме для історії мови, послідовний вгляд у діалектні факти очима історика мови. Ганцов констатує, що «діалектологіві цінніші старі стадії мови» (8, 38), що діалектологічні дані «стають за головне джерело для відтворення самого процесу історичної еволюції мови» (37).

Те, що Ганцов встиг збудувати, була наука української історичної діалектології. Він мав тут попередниками Михальчука, Шахматова й Зілінського; але йому належить заслуга критично переглянути все ними висловлене, вибрати те, що стоїть у згоді з фактами, зокрема з ним установленими новими в науковому обігу фактами північноукраїнських говірок, і привести це в струнку систему, пов'язану з історичною долею українських племен і українського народу. Багато часткових питань лишилися невисвітленими. Ганцов сам знав їх і вичислив: розмежування українських і білоруських говірок; вплив державних організацій на розвиток українських говірок; порівняння з іншими слов'янськими мовами тощо (15, 141). Свої висновки Ганцов будував на студіюванні сучасних українських говірок. Вони, ці висновки, конечно вимагали б свого потвердження на матеріалі пам'яток минулих сторіч. Цієї праці Ганцов не встиг і розпочати. Тим цікавіше, що пізніші досліди польського, вже згадуваного славіста В. Курашкевича над мовою українських грамот 14 — 15 ст.²⁷ в усіх своїх провідних спостереженнях потвердили те, що Ганцов установив за даними діалектології. Зрозуміло, що з цього погляду мають бути досліджені й інші українські мовні пам'ятки, давніші й пізніші, це одне з важливих завдань історії української мови тепер.

Головною хибою системи історичної діалектології Ганцова однак лишилося те, що він не наважився п о с л і д о в н о застосувати ним відкритий факт двокореневості української мови, тримаючися тези про те, ніби розвиток головних фоне-

тичних процесів мусів іти однозгідно в усіх українських говірках. Як зауважив Дурново (цит. праця, 152), ця «схема Ганцова чисто проблематична», але він же спостеріг і те, що ця штучна схема «на решті висновків не позначається», і це дало йому змогу схарактеризувати праці Ганцова з історичної діалектології як «блестящее применение исторических принципов» (155). Ствердження суті концепції Ганцова, часом при полеміці з деталями, знайдемо в Зілінського (цит. праця, ст. А299), в Курашкевича (*Z badań...*, ст. 175, 208 і далі), у всіх визначних діалектологів нашого часу. Євген Тимченко, характеризуючи Ганцова як діалектолога в рецензії на (4), писав, що «докладна критика давніших поглядів, тонкий аналіз розгляданих явищ і дотепні міркування становлять видатні прикмети його праці»²⁸.

Розбудову української історичної діалектології Ганцов здійснив великою мірою всупереч школі Шахматова, через заперечення її байдужості до фонематичного принципу, через заперечення її концепції прамов. Але це сталося також і завдяки школі Шахматова, бо вона навчила Ганцова сумлінну й мікроскопічну аналізу фактів розгортати в широкі загальні концепції, поєднувати діалектологію з широким історичним тлом, уміти в сучасних говіркових фактах знаходити віддзеркалення прадавніх стосунків, нарешті — бути чесними у науці, не йти за наперед уявленими, з тих чи тих причин бажаними концепціями, а вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів. Концепції Шахматова не так дуже важко тепер критикувати. Але щасливі були ті, кому поталанило зіткнутися з цим геніальним ученим і перейняти частку його творчого духу.

Сьогодні ясно видно, що в системі поглядів Ганцова лишилося без потреби, в силу інерції зв'язаним із старими поглядами, — воно мусить бути обрубане; ясно видно й те, які сторони цієї визначної будови лишилися недовершені — їх треба добудовувати. Але не можна піддавати сумнівові, що наука української історичної діалектології створена в своїх основах Ганцовим. Від неї відкривається широкий шлях до по-новому насвітленої, досконалішої історії української мови і історії слов'янських мов взагалі. Цей шлях Ганцову пройти не судилося.

Січень—жовтень 1953 р.

ПРИМІТКИ

¹ Українська Академія Наук. Російсько-український словник, том I. Київ, 1924. Передмова, ст. X.

² Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, II—III, 1923, ст. 123; IV, 1924, ст. 305.

³ У статті *Współczesny stan ukraińskiej dialektologii*, *Lud Słowiański*, I, 1929—1930 Зілінський приймає важливий висновок діалектологічних дослідів Ганцова про неможливість зв'язувати генетично північноукраїнські говірки з українськими карпатськими говірками, як він припускав давніше, і — що ще істотніше — відмінності акцентуаційної системи погоджується вважати за вихідний пункт класифікації українських говірок (A299).

⁴ «*» після бібліографічної позиції означає, що ця стаття була неприступна авторові під час писання цього нарису.

⁵ У Петроградському університеті Ганцов, як згадує Л. Чикаленко (лист з 26.10.1952), «держався досить відрубно від студентського загалу», хоч і брав участь у зборах української студентської громади. Шахматов був про свого учня високої думки і говорив про це Ф. Вовкові, що переказував це Чикаленкові.

⁶ Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу, т. I. Харків, 1931, ст. 6. Далі цитується Звіт СБУ.

⁷ Записки Іст.-філ. відд. УАН, VII—VIII, ст. 609.

⁸ К. Туркало. Сорок п'ять. Спогади з судового процесу СБУ. Нові дні, ч. 34, ст. 30. Торонто, 1952.

⁹ W. Kuraszkiewicz. Z badań nad gwarami północno-małopolskimi. *Rocznik slawistyczny* X, 1931, s. 175.

¹⁰ А. Бескровный. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *ѣ* в переходных северно-украинских говорах Воронежской губернии. Сборник статей в честь А. Соболевского. Ленинград, 1928.

¹¹ Всеукраїнська Академія Наук. Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. I. Київ, 1931.

¹² Літерою *ї* Ганцов позначає той звук, що в звичайному українському письмі позначається літерою *и*.

¹³ Пор.: Юрій Шерех. Кость Михальчук. Вінніпег, 1952 (Серія Українські вчені, ч. 3), ст. 15.

¹⁴ Цим Ганцов пояснює спорадичну появу *і* із *у* в словах типу **огірок**, **заміж** тощо.

¹⁵ М. Дурново припускав, правда, що і в північноукраїнських говірках ненаголошені склади могли спершу розвиватися так само, як і наголошені, і скоротитися лише пізніше (К украинской диалектологии. *Slavia* 4, 1926, ст. 151). Пізніше Курашкевич спробував обґрунтувати цю тезу тим, що в говірках Підляшшя ненаголошене *о* в закритих складах переходить в *у* (*Przyczynek do iloczasu małopolskiego*. *Lud Słowiański* III: 1A, 1933, зокрема ст. 44, 46). Але хибно з рис підляських говірок, що становлять собою результат схрещення первісних північних говірок з південно-західними, робити будь-які прямі висновки для північних говірок як цілості. Таким чином, погляд Ганцова про незмінність *о* в ненаголошених складах у північних говірках як таких і сьогодні треба вважати за ближчий до істини.

¹⁶ Особливо ці спостереження були важливі, бо вони давали Ганцову змогу твердити, що відмінність розвитку ненаголошених і наголошених складів існувала перед ствердінням приголосних перед *е*, а це явище він уважав за дуже давнє явище в праукраїнських говірках (5, 96).

¹⁷ Пор.: *J. Zilyński. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Językowej 19. Kraków, s. 162.*

¹⁸ Цитована стаття, ст. 155.

¹⁹ *С. Смаль-Стоцький. Рецензія на праці Ганцова (4; 5). Slavia, III, 1924 – 25, ст. 463, 467.*

²⁰ Пор. ще його «Поліські мішані говори і поліські дифтонги». *Slavia, VI, 1927 – 28.* Особисто Смаль-Стоцький і Ганцов уперше зустрілися в Празі під час перебування там Ганцова. Р. Якобсон, що їх познайомив, оповідає, що зустріч їх була дуже сердечна.

²¹ *Л. Щерба. Восточнолужицкое наречие I. Петроград, 1915 (Записки Историко-филологического факультета Петроградского университета, ч. 128).*

²² Але фактично Ганцов ніколи не доходив до реалізації програми Щерби: «Мене цікавить лише те, як почувають і думають мовці» (Восточнолужицкое наречие, ст. XIX), хоч, правда, і сам Щерба ніколи до цього не доходив.

²³ *Известия Отделения русского языка и словесности Рос. Академии Наук, XVIII: 4, 1913.*

²⁴ Зародки такої настанови є вже в 2, 191. Свенціцький говорив про подібність (південно-)українських і південноросійських говірок у перетворенні ненаголошеного *е* на *и* (напр., вимова типу **висна**). Ганцов відкидає цю думку, бо в південноросійських говірках це явище зв'язане з яканням і поруч з **вісна** є **вясне** і т. п., чого зовсім нема в українських говірках. У суті речі все (2) присвячене викриттю орієнтації Свенціцького на зіставлення зовні схожих фактів і вимозі брати факти в системі мови.

²⁵ Пор. слова Щерби з приводу припущеної деяким спільнолужицької праєдності. Щерба каже, що вона «є, по-моєму, великою мірою предметом віри, але не знання» (цит. твір, ст. 191).

²⁶ Це були: 1) сполучення **ый, ій** проти російських **ой, ей** (**злий – злой**); 2) стягнені форми прикметників; 3) **г**, а не **г'**; 4) перша особа множини дієслів на **-мо**; 5) третя особа однини дієслів без **-ть, -тъ** у другій (**Sic!**) дієвідміні; але також рефлекс **ę**, перехід **е** в **'о**, **дж** із ***dj**, особливості повноголосу, перехід **л** у нескладове у тощо. Риси ці зібрані досить повно в (6), але вичислені тільки конспективно.

²⁷ *W. Kuraszkiewicz. Gramoty halicko-wolyńskie XIV – XV wieku. Kraków, 1934 (Prace Polskiego towarzystwa dla badań Europy Wschódniej i Bliskiego Wschodu).*

²⁸ «Україна», 1924, 4, ст. 154.

Олена КУРИЛО

1. КРИХТИ БІОГРАФІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

 країнське політичне відродження 1917—20 рр. і культурне відродження двадцятих років захопили в свою бурхливу й широку течію чимало людей неукраїнського походження, яких доля зв'язала з Україною. І треба сказати, що більшість цих людей чесно служила українській нації й багато з них ґрунтовно прислужилися українській культурі і навіть життя віддали за свою свідомо прийняту нову батьківщину. До таких людей належала і Олена Курило, один з найвидатніших українських учених-мовознавців.

Біографія Олени Курило ніколи не була опублікована. Деякі крихти її, що вдалося позбирати з випадкових джерел і від очевидців, лишають більше невідомого, ніж розкритого. Аж не віриться, що за яких двадцять років факти встигають так стертися з людської пам'яті. Мої опитування дали аж надто незначні наслідки. Поділюся тут зібраним, сподіваючися, що інші згодом доповнять його іншими фактами, а може й відсіють дещо, бо ж пам'ять людська завжди може помилитися, а частина моїх даних спирається на спогади самовидців.

Олена Борисівна Курило народилася 6 жовтня 1890 р. в місті Слонім, тоді Гродненської губернії (тепер Білорусь), у жидівській родині ¹. Мені невідоме її дівоче ім'я. Високу освіту Курило здобула перед Першою світовою війною в Варшаві — в університеті ² або на Високих Жіночих курсах ³. Її вчителями були, очевидно, Є. Карський, Є. Тимченко, В. Погорєлов, А. Яцімірський. Можливо, що першим, хто звернув її інтерес до україн-

ської культури і українського визвольного руху, був саме Євген Тимченко, визначний український мовознавець і, може, найтипівіший представник «народницької» течії в українській лінгвістиці, що від 1913 р. викладав на Високих Жіночих курсах у Варшаві, а від 1915 р. став приват-доцентом Варшавського університету⁴ і саме тоді почав працю над своєю серією монографій про синтаксичні функції відмінків в українській мові — перша з них, про родовий відмінок, вийшла-таки в Варшаві 1913 року. Другим чинником було, мабуть, знайомство Олени Борисівни з студентом Варшавського університету Дмитром Курилом, пізніше старшиною армії УНР і працівником пресового бюро при українській дипломатичній місії в Варшаві⁵.

Не знати, коли Курило переїхала до Києва. Перші роки молоді української держави застають її там. Курило бере активну участь в українізації школи. Їй належить найпопулярніший підручник української граматики для дітей, виданий у ті роки і потім перевидаваний багато разів до 1926 р., вона бере участь у перших опрацюваннях української наукової термінології (медичної, хемічної, ботанічної та інш.). 1921—23 рр., а може й довше, Курило викладає в Київському Інституті народньої освіти⁶, але її більше приваблює наукова робота, і особливо активно вона дедалі більше працює в Українській Академії Наук. Не знати, коли ця праця формально почалася, але в звітному ВУАН за 1921 р.⁷ Курило вже згадана як старший науковий співробітник-філолог, консультант Інституту наукової мови. Те саме знаходимо в звіті за 1922 р.⁸ З звіту ВУАН за 1925 р. довідуємося, що в цей час вона також уклала проєкт правопису чужих слів⁹. Водночас розгортається праця Курило над діалектологією України. На 1 липня 1925 р. Курило числилася членом Етнографічної комісії Української Академії Наук, але невідома дата її призначення. З звіту ВУАН за 1926 р.¹⁰ видно, що Курило була членом Комісії краєзнавства; нарешті відомо, що 1930 р. вона була дійсним членом Діалектологічної комісії¹¹.

Багата й палка наукова праця Курило в роках 1921—31 була зв'язана з Академією Наук. Я не маю поза наведеними даних про її формальну наукову кар'єру, але спрямованість і широта її наукових інтересів задокументована її працями того часу. Розгром Академії Наук на початку 30-х років змушує Курило

тікати з Києва. Вона знаходить безпечніше місце в Москві, де, здається, вона викладала в Московському педагогічному інституті. Але це було тільки відстрочення. Десь коло 1937 р. її спіткала загальна доля — арешт. Імовірно, що після перебування в московській слідчій тюрмі її звільнили — про це оповідала п. М. Струтинській одна українська письменниця, що сиділа тоді в тій же тюрмі¹². За тими ж відомостями Курило було заборонено проживати в багатьох місцевостях, і вона була змушена оселитися десь на півночі Росії. Чи це так, чи ні, — фактом є, що від 1932 року не появилось жадних статтів з підписом Курило. Її наукова діяльність була неподільно зв'язана з Україною, Українською Академією Наук і українською мовою. В атмосфері Росії 30-х років і пізніше Курило не мала змоги до наукової творчості або не проявила бажання віддатися їй.

Бібліографії праць Курило не складено. Подаю тут у хронологічному порядку публікації те, що мені вдалося встановити. Можна думати, що тут охоплені всі її головні праці, але не можна цього сказати про дрібніші виступи й рецензії. Нічого не відомо також про її праці, що лишилися недрукованими, за винятком згадки про підготований нею перший випуск ілюстрованого подільського діалектологічного словника¹³. Ось установлений список:

1. Початкова граматика української мови, ч. I. *Видання 1, Київ, 1918; *вид. 2; *вид. 3; *вид. 4, Київ, 1922, ст. 95; *вид. 5, Київ, 1922; вид. 6 і 7, Київ, 1923, ст. 103; вид 8 і 9, Харків — Київ, 1924, ст. 103; *вид. 10, Харків, 1925, ст. 134; *вид. 11, Харків, 1926, ст. 134. Частина II. *Видання 1; вид. 2; вид. 3, Київ, 1918, ст. 47; вид. 4 і 5, Київ, 1923, ст. 60; вид. 6 і 7, Харків — Київ, 1924, ст. 63.
2. Рецензія на «Російсько-український словничок медичної термінології», випущений часописом «Українські медичні вісті» — «Вільна українська школа», ч. 3. 1918 — 19 шкільний рік, жовтень. Київ, ст. 196 — 197.
3. Рецензія на Є. Тимченко. Українська граматика для III-ої і IV-ої класи шкіл середніх. «Вільна українська школа», ч. 8 — 9. 1918 — 19 шкільний рік, березень — квітень. Київ, ст. 165 — 169.
- За. Курс українського правопису. Підручник для шкіл і самонавчання. Київ, 1919, ст. 157.

4. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. Київ, 1923, ст. 23.
5. Уваги до сучасної української літературної мови. *Видання 1, Київ, 1920, ст. 44; *вид. 2, Київ, 1923, ст. 118; *вид. 3, Київ, 1925, ст. 246; вид. 4, Краків — Львів, 1942, ст. 199. Усі цитати в дальшому за 4 виданням.
6. Словник хемічної термінології (Проект). Київ, 1923, ст. X + 140.
7. Рецензія на С. Кульбакін. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 2 — 3, Київ, 1923, ст. 217 — 220.
8. Програма для збирання етнографічних матеріалів, I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономасто-поетичні) вигуки, г) дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма. Київ, 1923, ст. 34 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 13, I).
9. Рецензія на О. Синявський. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 4, Київ, 1924, ст. 248 — 251.
10. Рецензія на М. Йогансен. Украинский язык. Там же, ст. 251 — 254.
11. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині. Київ, 1924, ст. 111 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 21).
12. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. «Україна», 1925, 5, ст. 14 — 38.
13. Як водили перегеню. Етнографічний вісник, 1, 1925, ст. 66 — 68.
14. Рецензія на J. Forchhammer. Die Grundlage der Phonetik. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 7 — 8, 1926, ст. 530 — 553.
15. *Словник ботанічної номенклатури. Київ, 1928, ст. XXXII + 319.
16. До питання про умови дисимілятивного акання. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 16, 1928, ст. 48 — 72.
17. Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ, 1928, ст. 87 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 80). Початок праці був уміщений у Записках Іст.-філ. відділу ВУАН, 19, ст. 167 — 183.
18. До питання про українські форми з ненаголошеним а на місці етимологічного о (багатий, гарячий та ін.). Українська Академія Наук. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла

- Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, II. Київ, 1928, ст. 139 — 149 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 76).
19. Матеріали до української діалектології та фольклористики. Київ, 1928, ст. 135 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 85).
 20. Про незалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по j в українських діалектах. Український діалектологічний збірник, 2. Київ, 1929, ст. 75 — 107 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 64:11).
 21. Рецензія на Н. Дурново. Введение в историю русского языка. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 21 — 22, 1929, ст. 375 — 405.
 22. Дещо до молдаванської діалектології та фольклористики. Збірник заходознавства, 2. Київ, 1930, ст. 213 — 222.
 23. До поняття «фонема». ВУАН, Збірник Секції граматики української мови, 1, 1930, ст. 217 — 234.
 24. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то. Там же, ст. 1 — 39.
 25. До питання про походження північноукраїнських рефлексів — о, ue, we, wy, е. ВУАН, Збірник Комісії для дослідження історії української мови, 1, 1931, ст. 79 — 85.
 26. Les voyelles o et e en Ukrainien et leur transformation dans les syllabes fermées nouvelles. Revue des Etudes Slaves, 12, 1932, st. 77 — 88 ¹⁴.

Праці Курило досить виразно поділяються на чотири цикли. Початок її наукової діяльності зв'язаний з інтересом до проблем нормалізації української літературної мови, особливо в стилістиці й термінології. Це праці 1, 6, 9, 10; цієї ділянки Курило не цурається й далі, як свідчать 15, 24, однак від 1924 р. вона стає для Курило другорядною. На чільне місце вибивається спершу збирання діалектологічних і почасти етнографічних матеріалів (8, 11, 13, 19, 22). Це постачає Курило матеріал для перегляду низки питань з історії української мови, передусім з історичної фонетики її. Тепер ці проблеми стають у центрі всієї її праці, і тут Курило особливо багато зробила для дальшого розвитку українського мовознавства. Сюди належать її праці 7, 12, 16 — 18, 20, 21, 25, 26. Якщо діалектологія давала головний фактичний матеріал для цих праць, то, з другого боку, відчува-

лася потреба теоретично-методологічного обґрунтування. З усіх мовознавців-україністів 20-х років Курило була найбільше зацікавлена питаннями загальної фонетики й фонології. Про це свідчать праці 14 і 23.

2. КУРИЛО Й НОРМАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Праці над нормалізацією української літературної мови Курило присвятила багато часу й уваги, особливо в першій половині своєї недовгої — 14-річної — наукової діяльності. У широкій колективній нормалізаційній праці тих років чи не на перше місце треба поставити поруч О. Синявського — в царині правопису, ортоепії й морфології — і Ганцова — в царині загального словництва, Курило в царинах фахового словництва, словотвору, синтакси й фразеології. Без діяльності цих трьох визначних мовознавців сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер — і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УРСР. Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані, за винятком окремих деталей, а це з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також — бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене.

Вплив Курило почався з її (1). Видавана й перевидавана безперервно від 1918-го до 1926 р. (наклад самого дев'ятого видання був 150 000), студійована без перебільшення мільйонами українських школярів, ця книжка своїми одинадцятьма виданнями лишила, може, більший слід у свідомості покоління тих років, ніж багато інших книжок. Це не була наукова праця, це був практичний підручник для дітей, він не давав наукової системи й не претендував на сувору науковість методи, але він будив любов до своєї країни й мови й зацуплював норми цієї мови. Автор цих рядків особисто досі пам'ятає окремі сторінки з цієї книжки, що з нею він уперше зустрівся 1918 р., буди учнем першої класи гімназії.

Тоді ж таки Курило починає працю над українською термінологією. Вона складає російсько-український словничок медичної термінології, виданий 1918 р. У (2) вона протестує проти змін, внесених редакцією, що заступила, приміром, **кінчина** на **кінцівка**, **кістна земля** на **кістяна зола** тощо (2, 197). Сьогодні ми бачимо, що форми, пропоновані Курило, справді не були найкращі. Але ж легко критикувати тепер, після десятиріч досвіду, а тоді ступалося ледве перші кроки в цьому напрямі.

Не дивно й те, що перший термінологічний словник, що вийшов з ім'ям Курило як упорядниці (6), на сьогодні застарів і був фактично перекритий виданнями термінологічних словників Академії Наук другої половини 20-х років. Поза тим треба пам'ятати, що багато термінологічних словників, де Курило не виступає офіційним упорядником, пройшли через її руки, особливо в той час, коли вона (див. розд. 1) була єдиним мовознавцем-консультантом — і єдиним оплачуваним працівником Інституту наукової мови. Згадку про неї ми знайдемо на *Nomina anatomica ucrainica* (Київ, 1925, ст. 82), укладеній Ф. Цешківським і О. Черняхівським, але, приміром, (15) вийшов без згадки імені упорядників на титульній сторінці, і тільки з нотатки в хроніці¹⁵ ми довідуємося, що його впорядкувала теж Курило. Вплив Курило на розвиток української термінології, однак, зменшується, відколи широко розгортається праця Інституту української наукової мови, Курило перестає бути єдиним ученим консультантом і взагалі переключається більше на проблеми діалектології й історії мови.

Натомість неминущим і досі лишився її вплив на українську синтаксу, фразеологію й почасти словотвір — і це сталося головне внаслідок появи (5). Книжка виросла з невеликої брошурки в першому виданні, так само, як і інша брошура (4), надиханої любов'ю до української мови й бажанням підкреслити багатство її синтаксично-фразеологічних можливостей, але в другому, а особливо в третьому виданні вона стала широким порадником в основних синтаксично-стилістичних питаннях української літературної мови. Як настільна книга літературних редакторів вона визначила собою весь напрям їх праці на довгі роки. Численні автори різних мовних підручників і порадників, що видавалися тоді цілою зливою, в суті речі майже

виключно популяризували настанови Курило в (5). І тепер, хоч книжка давно заборонена в УССР, а молодшому поколінню просто невідома, ціла низка її тверджень і порад здійснюється.

Я назву тут тільки головні з тих питань, що в них (5) визначила шлях розвитку української літературної мови: заперечення вживання активних дієприкметників на **-чий, -ший** і пасивних на **-мий** і конкретні поради, коли їх заступати на прикметник, дієприслівник чи підрядне речення (5, 13 і далі); поради щодо вживання дієприслівників, зокрема дієприслівників на **-вши** в значенні одночасної дії (5, 32); поради про перевагу інфінітива над віддієслівними іменниками і про розмірно дієслівний характер української мови (5, 36); розмежування віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, суфіксом **-к-** і суфіксом **-ння** (5, 45); особливості вживання часових форм дієслова (5, 53); настанова про перевагу **що** над **який** і особливо **котрий** у релятивних підрядних реченнях (5, 107); заборона протиставного **же** (типу: Я мовчав, він же говорив — 5, 115); межі вживання прийменника **по** і його замін (5, 118); часові конструкції (5, 128); і особливо — керування дієслів (5, 66). Додаймо до цього ще розуміння чергувань **у : в, і : й** як вияву особливої властивості української мови, її потягу до краси, до стилістично використовуваної рівноваги голосних і приголосних, пропаговане в (4) (у За, 127 Курило вживала для цього явища терміну «милозвучність»). Тепер усі ці риси української літературної мови здаються самозрозумілими, але вперше показати їх і солідно обґрунтувати — це була велика заслуга Курило.

Природно, що не могло прищепитися все, що підносила й радила Курило. Деякі її вимоги здаються тепер перебільшено етнографічними, вони хотіли б реставрувати відмерле або вони розвивали б наявну тенденцію дещо однобічно. Але таких моментів далеко менше. Назву з них такі, як вимога в чужих словах вимовляти (й писати) завжди **и**, за народною вимовою давніше позичених слів типу **універсал, міністер** (3, 169); спроба заборонити дієприкметники на **-лий** і великою мірою звести пасивні дієприкметники на **-ний, -тий** до ролі прикметників (5, 20, 24, 25¹⁶); спроба відновити сполуку дієприслівника з дієсловом за допомогою сполучника **та** (типу: Увійшовши, та став — 5, 33); спроба заборонити дієслова **було й буде** та

орудний відмінок дійової особи в усіх випадках при безособових присудках на **-но, -то** (5, 35); спроба обмежити, а то й зовсім усунути родовий відмінок приналежності іменників (5, 99); порада вживати апозитивні сполуки однакових частин мови (типу: куми-побратими, визнати-вимовити — 5, 131); спроба відновити двоїну (5, 97).

Провідна настанова, що визначала весь напрям порад Курило, була, безперечно, романтично-народницька. Курило виходила з тези про те, що головне — це впіймати «дух української мови», що проявляється насамперед в особливих, тільки їй «властивих законах синтаксичних» (3, 165) і що відбиває «властиву даній нації звичку думати» (5, 10), «є вираз його (народу) національного світогляду» (5, 136). Мова йде, таким чином, про визбирування й культивування «свого, одмітного» (5, 10). Це одмітне, власне, можна знайти в тих проявах мови, що не є заторкнені впливами російської літературної мови, як це сталося великою мірою з мовою сучасної Курило української інтелігенції. Звідси виростає етнографізм у мовній настанові Курило. Уже в (2, 167) вона відзначає як одну з переваг Є. Тимченка як мовознавця, що він має «чудесні приклади, взяті здебільшого з етнографічних записів». Інтелігенція-бо «повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди» (5, 8). Завдання мовознавця — мову літературну «знов наблизити до народної» (5, 11), «допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи» (5, 136).

Мова йде, отже, не тільки про близькість до народної мови, себто фактично до мови етнографічних записів, а про концентрацію, згущення її рис. Тож не диво, що найбільше відповідає ідеалові Курило мова прози П. Куліша (але не його поезії, з її синтезою української народної основи з церковнослов'янськими елементами); як вона сама подає, «це — найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають рівних собі в українській прозовій літературі» (5, 138). Часом народницький підхід навіть переважає в Курило над національним, а народ для неї фактично означає селянство (5, 136). Вона радо порівнює, приміром, українську народну мову з російською народною мовою, протиставляючи їх разом штучності російської літературної мови (5, 139 та ін.). Тут в «Увагах» Курило ніби

проявляється боротьба впливів двох її вчителів — її безпосереднього вчителя Є. Тимченка з його етнографічним підходом і її учителя з книжок — Ол. Потебні, з його романтично-національним підходом, до певної міри завдяченим В. Гумбольдтові. Загалом, однак, вплив Потебні панує, і це проявляється не тільки в тому, що Потебня найчастіше цитується на сторінках (5) і інших праць Курило на синтаксично-стилістичні теми, не тільки в тому, що (5), власне, кінчається цитатами з Гумбольдта й Потебні, а і в тому, що Потебня визначив головне в підході Курило до явищ української мови, а також дав глибоко опрацьоване історичне тло для її зауваг щодо сучасної мови. З цього погляду в Курило зв'язок з Потебнею глибший і живіший, ніж у його харківських учнів, об'єднаних навколо видання «Вопросы теории и психологии творчества». Тоді як вони спиралися більше на «Мысль и язык», ранній і ще мало самостійний твір Потебні, і на його психологічно обґрунтовану теорію літератури, Курило продовжувала головний напрям його геніяльних синтаксичних студій і продовжувала також те, що завжди було скритою пружиною всієї діяльності Потебні — його українство.

Перейнявши від Потебні і безпосередньо від його вчителя В. Гумбольдта їх національний романтизм, Курило перейняла від Потебні й другу його рису, що завжди обмежувала його романтизм, — його тверезість в оцінці фактів, його чесність науковця. Не випадково ані в своєму романтизмі, ані в своєму народництві Курило звичайно не доходила крайностей, не втрачала ґрунту під ногами, не виробляла приписів, розбіжних з фактами. Уже в ранніх її працях ми знайдемо раз у раз характеристичну для неї тверезість і відповідальність — і не тільки в її стилі, чужому всякого патосу й лірики, а і в самій оцінці її матеріалу. Етнографізм не спонукав її захоплюватися діалектними особливостями — вона твердо стоїть на ґрунті «центральноукраїнського діалекту» як основи літературної мови (3, 166). Шукавши українського «духу» в українській мові, вона не плянує все-таки очистити її від усього чужого, а тільки «від деяких невластивих... конструкцій» (5, 43); піднісши вживання парних сполук типу **отець-ненька** або двоїни, Курило зразу застерігає, що вони не надаються «до стислого стилю» або й до послідовного вжитку взагалі (5, 132; 9, 252), різнячися цим, від, скажім,

Тимченка або Огієнка. Так само обережно пропагує вона параксусу в складному реченні (5, 101), на відміну від пізнішого захоплення нею в Смеречинського; обережно ставиться вона до шукання особливостей фонетичної системи української мови в твердженнях Синявського про тверду вимову приголосних перед *і*, що розвинулося з *о*, про повсюдну твердість українських губних, про послідовне збереження дзвінкості українських дзвінких приголосних (8, 248, 249; 9, 251).

Згодом Курило відійшла від позицій романтичного народництва. Її підхід у (24) відмінний. Тут вона не тільки відновляється від деяких нормативних порад з (5), дозволивши, приміром, у безособових реченнях на **-но**, **-то** вживання дієслів **було** (24, 10...), **буде** (24, 15) і навіть орудного відмінка дійової особи (24, 25). Останнє вона визнає за нехарактеристичне для української мови в реченнях на **-но**, **-то**, але не через особливий дух української мови, а через активний, а не пасивний, на її думку, характер цього типу речень (24, 23). Вона йде далі і приймає чужі впливи на мови, зокрема і на українську, твердячи тільки, що «сторонній вплив на мову стає широкою ж тоді, коли й у самій мові є сприятливі для цього моменти» (24, 28). Визнавши, що зазначені риси в реченнях на **-но**, **-то** ширяться не без російського впливу, Курило все-таки показує, що для цього були підстави і в українській мові, насамперед через взаємодію цього типу речень з іншими типами прислівникових речень, і що, власне, це вможливило і російський вплив: «В історії культурних стосунків схрещення різних національних елементів є факт неминучий», пише вона тепер (24, 29), а своє трактування фактів у (5) називає «вузьким» (24, 1).

Правда, (24) опубліковано 1931 р., коли вже йшла нагінка на українських науковців, і можна було б подумати, що Курило була змушена писати «самокритичні» тиради, ба й цілі статті. Однак здається, що така думка позбавлена підстав. По-перше, офіційна «критика» й розгром «націоналізму» в мовознавстві тоді ще не почалися; по-друге, в тій же книзі Курило опублікувала (23), досить далеку від офіційних настанов і згодом розгромлену Сунцовою за націоналізм (див. далі); по-третє, Курило, скільки знати, взагалі не виявляла нахилу до вимушеної самокритики, і коли самотійна творча праця на Україні для

неї стала неможлива, вона воліла покинути Україну, але в умовах підневільності науковця в 30-х роках не забирала голосу й в Москві; і, нарешті, вже і в ранніх працях Курило видні посилення і на інших учителів, що не могли вкластися в рамки народницько-романтичної школи.

Я маю на увазі її згадки про західноєвропейських мовознавців — не тільки романтика Карла Фосслера (5, 10), а і ближчого до структуралізму Шарля Баллі (5, 9); ранні вимоги будувати граматику суворо формально (3, 168) і синхронно. Є всі дані думати, що в міру свого прощання з молодими роками Курило усвідомлювала, що і національній справі наука може краще прислужитися не романтичним захватом і запалом, а суворим, систематичним і об'єктивним вивченням справжніх фактів.

Але українське суспільство 1917—1925 рр. було переважно романтичне, чималою мірою також романтично-народницьке, і це створило передумову для колосального успіху й впливу (5). І щастя, що вже там авторка поєднала загальноромантичний підхід з тверезістю й відповідальністю науковця. Саме тому (5) справили не тільки тимчасовий, а тривалий вплив на розвиток української літературної мови, хоч деякі їх перебільшення були незабаром легко відкинені. Саме це відзначив у своїй (непідписаній) передмові до четвертого видання (5) Василь Сімович, писавши, що в цій книзі «дещо... не ввійде до літературного вжитку, багато чого може видатися застарілим — з погляду деяких функцій мови». Та зрештою Сімович теж пройшов цей шлях розвитку від народницького романтизму до об'єктивного структуралізму.

Так чи так, на тлі аналогічних книжок першої половини двадцятих років, що мали визначати напрям розвитку української літературної мови, книжка Курило вирізнялася сполученням фактичності й історичного тла з практичними висновками й далеко більшою тверезістю і обережністю в висновках при більшій їх широті. Поки не вийшли «Норми української літературної мови» Олекси Синявського (1931), «Уваги» були найтверезішою й найсоліднішою науковою працею українського мовознавця в цій царині. Вони й досі зберігають великою мірою своє наукове значення, а про міру їх практичного впливу вже була мова.

Меншу вагу мали і пізніше посталі праці Курило в ділянці української фонології. Одначе й їх не слід забувати, бо разом з працею Синявського «Спроба звукової характеристики української мови»¹⁷ вони були першими спробами розбудувати фонологію української літературної мови. У протилежність Синявському, що налічив був 102 фонем в українській мові, Курило звела їх число до 55 (23, 230). Вона прийшла до цього числа, вилучивши — цілком слушно — ті подовжені приголосні, що трапляються тільки на межах слів або морфем і фонологічно являють собою суму двох однакових фонем, — а також вивівши в окрему групу те, що є ознакою чужих, не українських і не цілком припасованих до української фонологічної системи слів і виразів. Курило не пішла глибоко в цій аналізі, давши тільки список фонем, а не показавши їх стосунків між собою, бо це було не метою її статті, а тільки ілюстрацією до загальнотеоретичних тверджень. І самий склад її списку можна й треба критикувати, зокрема, ледве чи є підстави розглядати як окремі фонем наголошені й ненаголошені голосні **а, о, у, и, і** (щодо ненаголошених **и, е** погляди Курило критикував уже Сімович¹⁸. Одначе і сьогодні ще цікаві її міркування про міру самостійності **и** як фонем в українській мові (23, 229)¹⁹, а також про те, чи графічні сполуки **в** з попереднім голосним (типу **дав**) можна вважати за дифтонги з фонологічного погляду (14, 546).

3. КУРИЛО І УКРАЇНСЬКА ОПИСОВА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Систематична праця Курило над діалектологією України почалася з 1922 р. Кожного літа впродовж п'ятих років вона виїздила в терен, робивши діалектологічні, етнографічні і, зокрема, фолкльорні записи. На підставі скупих згадок у звідомленнях ВУАН і в передмовах Курило до діалектологічних записів з окремих сіл у (19) ці її подорожі можна реконструювати — не претендуючи на повноту — так: улітку 1922 р. Курило разом із своїм незмінним супутником від цього часу, визначним етнографом-музикологом Климентом Квіткою, відбуває в експедицію на Білоцерківщину, Канівщину й Черкащину, себ-

то на терен центральноукраїнських говірок (19, 93; 13, 66); далі її інтерес звертається до північноукраїнських говірок — на 1923 рік припадають дві експедиції на Чернігівщину й сумежні землі — в травні в село Хоробричі, в серпні — на Пирятинщину й Прилуччину, потім, з 26 вересня до 2 листопада, — в Остерський, Сосницький, Чернігівський і Конотопський райони²⁰. Це дає Курило особисте знайомство з північноукраїнським Лівобережжям від тих околиць, що межують з білоруською мовою й мають перехідний характер, до тих, що межують з південноукраїнськими говірками. Тепер її завдання — прислухатися до другого полюсу українського мовного світу — крайніх південно-західних говірок, і наступного, 1924 р., вона відвідує південно-західне Поділля — Тульчинщину й Молдавію в її тогочасних адміністративних межах (19, 48; 22, 215). Цей матеріал її зацікавлює, і 1925 р. вона поглиблює його студіями в околицях Вінниці й Кам'янця (19, 31; 19, 55). Нарешті 1926 року Курило робить записи в околицях Тиврова й Проскурова (19, 39; 19, 61).

Систематичними й широкими спостереженнями Курило охопила, таким чином, обидві первісні говіркові групи української мови — північну й південно-західну. Зустрічавши не-українські мовні острови серед української території, Курило цікавилася й ними, як також фолкльором різних груп людности України. Свої численні матеріали вона планувала видати трьома наворотами — один збірник українських, молдавських і німецьких пісень, один збірник лексичного матеріалу з Поділля і окремо — решту прозових зарисів. З цієї програми здійснено в вигляді (19) тільки третю точку, та ще малий молдавський прозовий текст опубліковано в (22). Записи говірок Курило відзначаються великою фонетичною точністю, часом вони навіть перевантажені зайвими подробицями й індивідуальними й потенційними варіантами вимови, бо записи Курило були фонетичні, а не фонематичні. Але дослідниця дбала й за відсівання в записках значущих фонетичних варіантів від випадкових. Усі записи суворо локалізовані щодо села, а в великих селах — і щодо частини села. Курило починає звичайно коротким описом села в його історії, економічному розвитку, сучасному стані; далі характеризує тих осіб, що від них безпосередньо роблено записи, причому Курило звертає увагу на те, чи є відмінності

в мові різних поколінь. Записи текстів супроводяться словничками. Курило використала також деякі чужі записи, але тільки при двох умовах: що їх робила філологічно освічена людина родом з даної місцевості і що Курило контролювала мову й вимову самої цієї людини.

Дбавши за точність відтворення говірки, Курило не спускала з ока й етнографічно-фолкльорного інтересу. Її особисто вабили матеріяли, зв'язані з обрядами. У (13) вона публікує матеріяли, зв'язані з звичаєм «водити перегеню», (22) дає матеріял до молдавського весілля, в (19) знаходимо дуже цікаві зразки голосінь (19, 7), примов (19, 11, також 22, 48), казок (19, 12, також 32, 51, 55), переказів тощо.

Отже, українська діалектологія й фолкльористика завдячують Курило чимало високовартісних записів. Проте для самої Курило записи не були самоціль. Вона не мала наукової вдачі етнографа-колекціонера, що мету свого життя бачить у накопиченні все нового фактичного матеріялу. У всьому збиранні Курило виразно присвічувала дальша мета — знайти в фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які зформували українську мову, як ми її тепер знаємо. Ба більше, її цікавило, чи не можна знайти таких говірок, де ще відбуваються ті явища, які ввійшли в сучасну загальноукраїнську мову вже закінченим, нерухомим фактом. Інакше кажучи: чи не можна в просторі знайти те, що, здавалося б, не повертається й не відновляється, — час, те, що минуло.

Саме цим пояснюється, чому Курило не виявила особливого інтересу до докладного монографічного опису окремих говірок. Хоч вона могла б укласти чимало таких описів, але написала тільки один — опис радше білоруської говірки з крайньої півночі України — села Хоробричів (11). Опис цей — зразковий своєю точністю й спостережливістю. Він почав новий етап у розвитку української описової діалектології, внеможлививши на майбутнє появу дилетантськи-безпорадних описів окремих говірок, типу, приміром, численних праць І. Верхратського.

Та що Курило цікавили насамперед проблеми генетичного характеру, а не опис окремих мовно-територіальних одиниць, то на основі (11) виростають дві інші праці, вже не чисто описового, а описово-проблемного характеру — (12) і (16). Одна

трактує про те, як відбувається перетворення на монофтонги північноукраїнських «дифтонгів», друга — про те, як постає дисимілятивне акання-якання. Перша проблема — основна для всієї української системи голосних, друга — для білоруської і почасти південноросійської системи голосних. Хоробричі тут — тільки вихідний пункт. Порівняний з іншими місцевостями Чернігівщини, він стає відбитком одного етапу розвитку українського чи білоруського вокалізму, інші місцевості відбивають інші етапи, і так розподіл фактів у просторі стає своєрідним відбитком їх розподілу в часі — в історії української й білоруської мов. Відбиток цей далеко не завжди прямий і точний, його треба вміти прочитати, потрібно для цього багато філологічних знань і інтуїції. Але захід вартий труду, бо наслідки виходять справді широкосяжні.

Так стається, що в працях Курило фактично стирається межа між описовою діалектологією й історією мови. Курило культивує записи і, з другого боку, використання матеріалу записів для історично-лінгвістичних реконструкцій, але традиційний середній етап — послідовний опис-перелік усіх чи всіх головних рис окремої говірки, — цей етап найменше для неї цікавий. В цьому сенсі в с і статті й книги Курило, присвячені окремим питанням української історичної фонетики, виростають з діалектології, і всі її нові й плідні наукові пояснення, як утворилися типові риси української звукової системи, побудовані на ґрунті докладних і сумлінних записів сучасних говірок, а інші джерела використовуються в них лише принагідно. Тому ці праці можна з однаковим правом розглядати і в цьому розділі, і в розділі про досліди Курило з історії української мови. Але поскільки вони тільки матеріалом спираються на описову діалектологію, а всім спрямованням орієнтовані на пояснення фактів історії української мови і там дають низку нових розв'язань питань, логічніше розглянути їх саме там.

У цьому розділі я зупинюся тільки над (16), бо ця праця, по-перше, занадто щільно зв'язана з спостереженнями Курило в Хоробричах, а по-друге, вона однаково випадає з циклу праць, що мають бути об'єктом нашого розгляду в наступному розділі, бо вона — єдина праця Курило, зв'язана з проблемами історії білоруської й російської мов, а не української.

Походженню дисимілятивного акання (себто такого типу акання, де в складі перед наголосом вимовляється **а** замість **а**, **о**, **е**, **ѣ**, якщо в наступному наголошеному складі не **а**, але інші звуки, здебільша типу **і/ы**, якщо там **а**, напр., **вады**, **зямлі**, але **выда́**, **зімля́**) присвячено багато праць російських мовознавців (Шахматов, Дурново, Селіщев, Голанов, Якобсон та ін.), але треба сказати, що найближче до розв'язання проблеми підійшла Курило, і це почасти саме тому, що в Хоробричах їй пощастило спостерегти постання дисимілятивного акання в самому перебігу. Своїми дуже прецизними й уважними спостереженнями Курило показала, що в протилежність думці Шахматова і більшості інших російських мовознавців, що за ним ішли, дисимілятивне акання не зв'язане з розрізненням довгих і коротких голосних ні безпосередньо, ні в наслідках. Причину появи дисимілятивного акання Курило вбачає в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редукцію голосного попереднього складу, редукція ця означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції. Зокрема, коли наголошений голосний вузький, це спричиняє найширший звук у складі перед ним. Принципом і стає якнайширший звук перед наступним вузьким наголошеним голосним, себто найдовший стан спокою перед наступною напруженою вузькою артикуляцією (16, 69). Зокрема, це зв'язане з початком наростання експіраторної сили ще в переднаголосовому складі (16, 70).

Не можна сказати, що Курило цілком визволилася від концепції Шахматова. Стаття Курило збудована на характеристичному непорозумінні: Курило спостерігала в Хоробричах, як недисимілятивне акання (сильне?) перетворюється на дисимілятивне. Але що в концепції Шахматова дисимілятивне акання — найстаріший тип акання взагалі, то й Курило не раз дає такі формулювання, ніби вона насвітлює, як постає акання взагалі. В дійсності цього нема; ба навіть своєю статтею Курило саме показала, що дисимілятивне акання — не первісний тип, і цим об'єктивно спростувала одну з провідних тез теорії Шахматова, але зробила це, сама цього не помітивши. Тим-то значення (16) для східнослов'янського мовознавства — більше, ніж думала сама авторка. Вона поклала початок ґрунтовній ревізії поглядів Шахматова на постання акання, яка тепер довершується в пра-

цях француза А. Ваяна і норвежця К. Станга, дарма що обом ця праця Курило, здається, лишилася невідомою.

Характеристика Курило як діалектолога була б неповною, якби не згадати про те, що Курило виступила на Україні піонером вивчення таких царин мови або сумежних з мовою, які й досі фактично майже не вивчалися. Я маю на увазі її змістовну програму для збирання особливостей жестів і міміки українських мовців, українських вигуків, дитячої мови, таємних мов, українського народного особового називництва й початків письма в формі власницьких особистих і родових знаків на поясах і рушниках, у татуюванні, вузликів, способів сигналізації на віддаля, способів підписувати неписьменних, мнемоніки чисел, символіки кольорів (8). Попередників — дуже нечисленних — вона мала тільки у царині особового називництва (Франко, Сумцов). Але й продовжувачів у неї майже не було — тільки й можна згадати праці Романа Смаль-Стоцького в царині вигуків і Ол. Горбача в царині таємних мов²¹. Тим часом окремі приклади в програмі показують, що Курило мала в цих ділянках не тільки добру методу й обізнаність на західноєвропейській етнографічно-лінгвістичній літературі, а і деякі цікаві власні — хоч може й не систематичні — спостереження. І знову ж таки всі ці речі цікавили її не тільки порядком накопичення фактів — вони цікавили її також можливістю виявити через них широкі культурні кола, понаднаціональні зв'язки українців, може — наблизитися до накреслення нових шляхів до складної проблеми української й слов'янської генези. Особливо багатий матеріал Курило подає в цій програмі на вигуки, але дуже цінні й її спостереження щодо інтонації, міміки, жестів. Якби українські мовознавці реалізували цю програму Курило, то вони справді сказали б першими нове слово в цій царині в слов'янському світі²².

4. КУРИЛО І ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Формально праці Курило з історії української мови присвячені тільки трьом проблемам, усі три — з історичної фонетики, вужче — з історії голосних. У центрі стоять праці, що наświetлюють центральне питання української історичної фонетики —

перехід **о, е в і** в нових закритих складах. Це — три статті (12), (25), (26) і книга (17). У спеціальних статтях опрацьовані перехід **о в а** в словах типу **багатий** (18) і західньоукраїнський перехід **'а в 'е ('и)** (20). Одначе значення цих праць Курило годі перецінити. По-перше, вони по-новому і загалом далеко переконливіше розв'язували деякі з найскладніших проблем історії української мови, а по-друге і головне, з спостережень і висновків Курило розкривалися такі перспективи, що вся історія української мови готова була відкритися в новому світлі. Сама Курило це виразно усвідомлювала і заповіла низку дальших праць, що мали вже не тільки опрацьовувати далші конкретні теми української історичної фонетики, а і ставити проблеми загальнішого, синтетичного характеру.

Як і в випадку Ганцова, через переслідування української науки й культури ці задуми не змогли здійснитися. Від грандіозного конструктивного плану залишилося лише кілька бетонних колон, простягнених у порожню височінь, з незаповненими прямокутниками між ними. Одначе і з цих недобудованих решток можна вгадати, куди йшла творча думка, хоч годі передбачити деталі замислу.

У питанні про розвиток **і з о, е** в нових закритих складах, одначе, Курило мала змогу повністю викласти свої погляди. До Курило загально панував з малими винятками погляд, що **і** в українських словах типу **двір, піч** розвинулося з старих **о, е**, коли ті спершу подовжилися під впливом занепаду того слабого голосного **ъ, ь**, що був спершу після них і творив наступний склад (**дворъ > двѡр, печь > пѣч**), а потім перетворилися на дифтонги, що й собі далі розвинулися в більшості українських говірок в **і**. При цьому погляді, що йде від Міклошіча й Потебні, північноукраїнські дифтонги розглядано як проміжну стадію, що затрималася досі на півночі, але колись характеризувала всю українську територію. Уже Ганцов побачив, що це не надто ймовірна теорія, бо спадний характер наголосу в північноукраїнських говірках не сприяє внутрішньому розвитку «другої частини» цих дифтонгів у напрямі до **і**. Тоді коли Ганцов писав свою визначну «Діалектологічну класифікацію українських говірок», Курило робила спостереження над говіркою Хоробричів і над іншими чернігівськими говірками і, за всіма ознаками,

незалежно від нього прийшла до таких самих висновків. Коли в (11) ці висновки стосувалися ще тільки до одного села, в (12) Курило поширила їх уже на всю чернігівську групу говірок з тим, щоб потім, дослідивши на Поділлі інший тип говірок, прийти до синтетичної картини в (17).

Головною тезою (12) було, що чернігівські поліфтонги (Курило зве їх «дифтонги») мають спадну експіраторну силу й тональну висоту (12, 19). У зв'язку з загальним прискоренням темпу мови останній складник поліфтонгів у нові часи послаблюється, і відбувається процес монофтонгізації їх. Який саме монофтонг при цьому постає, — це може бути в різних місцевостях *ї*, *і*, *і* тощо — це залежить почасти від того, на якій стадії розвиток поліфтонга був перерваний новим процесом монофтонгізації, а почасти визначається ступенем делябіовеляризації попереднього приголосного. «Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв'язані з підсиленням першого сильного складового елементу коштом кінцевого слабого елементу; тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови» (12, 31).

Ця характеристика північноукраїнських поліфтонгів стає вихідною точкою (17), де вона поповнюється ще іншими важливими спостереженнями, а саме до спостережень про однакову часокількість поліфтонгів з монофтонгами, про спадний характер північноукраїнського наголосу, про напружену лямбіовеляризацию чи паляталізацию приголосних перед наголошеним голосним додається тепер важливе спостереження про характер кінця закритого складу: у північноукраїнських говірках кінцевий приголосний не обриває артикуляцію голосного, а наступає після ослаблення голосного і сам артикулюється напружено, не асимілюючися дальшим звуком (17, 10). Цим Курило пояснює, чому в північноукраїнських говірках дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість. Явище це ставиться в зв'язок з загальним характером розподілу експіраторної сили й тонових висот.

Уже ця глибока аналіза словно-інтонаційної сторони говірки була цілковитою новиною в українському мовознавстві і відкривала нові можливості для пізнання розвитку північноукраїнських говірок як системи. Ці можливості, однаке, ще побільшилися, коли Курило зробила аналогічну аналізу щодо південно-

західніх українських говірок. Тут картина виявилася відмінна, а де в чому й прямо протилежна. Відмінність між силою наголошених і ненаголошених складів показалася тут далеко меншою, причому вона тим менша, чим далі на захід (17, 31; я додав би, що це спостереження буде правильне, якщо почати не від східнього Поділля, а від центрального). Наголошені склади загалом не різняться великою довгістю, а зокрема, закриті склади коротші від відкритих своїми голосними (**син** має коротше **и**, ніж **сину**!). Напрямок тональної висоти, а часто і експіраторної сили — не спадний, а злегка висхідний або рівний. Лябіовеляризація приголосних перед голосними заднього ряду буває рідко. Нарешті, дальший приголосний обриває голосний «на місці ще досить сильної його артикуляції» (17, 36). З цим зв'язана посиленна його артикуляція, а наслідком цього буває глухнення дзвінких приголосних (вимова **дід**, **дуб** як **діт**, **дуп**).

Ці спостереження показали, що для південно-західніх українських говірок годі думати про стадію, аналогічну з сучасними північноукраїнськими говірками. Голосний у закритому складі на південному заході не міг бути поліфтонгічним, бо поліфтонги північноукраїнського типу мають передумовою спадний характер наголосу, розмірно відмежовану артикуляцію наступного приголосного, а натомість лябіовеляризацію або паляталізацію попереднього приголосного, — нічого цього нема в південно-західніх говірках. Ба більше, не доводиться говорити й про подовження голосного, бо цьому суперечать факти сучасної більшої короткості голосних у закритих складах, ніж у відкритих. Отже, стара теорія розвитку українського і в закритих складах через стадії довгих голосних, а потім поліфтонгів, була спростована, позбавлена ґрунту. Ставало ясно, що розвиток голосних у нових закритих складах в північноукраїнських і південно-західніх говірках ішов самотійно. Курило приходила до того ж висновку, що й Ганцов, — українська мова склалася з злиття двох первісно відмінних говіркових груп. Стара теорія Міклошіча про розвиток українського і більш-менш надавалася тільки для північноукраїнських говірок. Треба було по-новому пояснити, як розвинулося і в південноукраїнських говірках.

Курило береться за це завдання. Тут, однак, вона стояла на хиткішому ґрунті гіпотез, і не все однаково добре підбудоване

в цій теорії, дещо вимагає, здається, перегляду. Коротко головне в її поглядах можна зформулювати так: у той час, як у північноукраїнських говірках занепад **ъ, ь** спричинив посилення попереднього голосного, в південноукраїнському посилювався весь склад, зокрема, його приголосний. Паралельно з цим посиленням ішло, принаймні в подільських говірках, звуження голосних середнього ряду — **о, е**. Це звуження голосних нашаровувалося на попередній принцип «вокальної асиміляції», себто тенденції мати в межах інтонаційного слова голосні одного ряду. Рештки цього принципу вокальної асиміляції Курило знаходить ще й тепер на периферіях східного й південного Поділля (17, 55). Курило припускає, що засада вокальної асиміляції діяла в цій групі говірок ще тоді, коли слабкі **ъ, ь** існували, і відповідно перед ними вже тоді мало відбуватися звуження **о, е** (17, 71). Ось у цьому типі говірок і були передумови для постання нового українського **і** в закритих складах, через стадію **ї**, але без усякого посередництва подовжених голосних чи дифтонгів.

Курило обґрунтовує цю теорію ще низкою деталей, а також обговорює різні інші рефлекси старих **о, е** в окремих карпатських говірках, але тут нема потреби входити в розгляд цих питань. Відзначу тільки, що виключення у з розвиткового ряду **о > і** (26, 86) різко суперечить даним пам'яток, та і в сучасних говірках у надто поширене, щоб його можна було приписати словацьким або польським впливам (26, 85)²³. Та зміна цього твердження не захитує всієї теорії Курило. Загалом теорія ця дотепна. Але її вразливе місце — теза про ранній нахил до вокальної асиміляції в подільських і карпатських говірках. Кількох посилань на окремі написання в старих текстах і скупі прояви її в нечисленних сучасних говірках не вистачає, щоб уважати її наявністю, ба не тільки наявністю, а вирішальне значення для старої звукової системи південно-західних українських говірок за доведені. Зрештою, як побачимо далі, сама Курило вагалася, чому приписати появу цієї тенденції, яка загалом не характеризує слов'янських мов.

Теорія Курило при її новості й оригінальності, здавалося б, повинна була викликати жваву дискусію. За кордоном вона, як свідчить проф. Андре Мазон, дуже зацікавила мовознавця такої

слави, як Антуан Мес²⁴. Але відгуки в ССРСР були незначні, а в Советській Україні — жадних. Сталося так головне тому, що атмосфера політичної чистки на Україні і в ССРСР взагалі, що стала наростати вже від кінця 20-х років, мало сприяла науковим дискусіям. Власне, тільки двоє обґрунтованих заперечень пролунали, обидва того самого характеру: про те, що поруч із спадними поліфтонгами в північноукраїнських говірках існують і висхідні. Це мало б підірвати всю теорію Курило про те, що розвиток *о, е* в новозакритих складах на півночі України відбувався відмінно від цього розвитку на півдні України. Ці голоси належали російському лінгвістові А. Бескровному і польському В. Курашкевичеві²⁵. Стаття Курашкевича вийшла трохи пізніше, коли Курило вже не могла йому відповісти, але в суті речі в своїй відповіді Бескровному (25; також 26, 79) вона передбачила й закиди Курашкевича й дала свою відповідь і на них. Курило не заперечує, що в північноукраїнських говірках трапляються висхідні поліфтонги, але вона показує, що вони є лише на межах з поляками й росіянами, й вона переконливо доводить не-українське й секундарне походження висхідного наголосу в цих говірках (25, 85).

Таким чином, Курило оборонила свою (й Ганцова) думку про принципово відмінний характер розвитку *о, е* в нових закритих складах у північних і в південних українських говірках, а тим самим і тезу про первісновідмінний характер їх акцентологічної системи, тим самим — про їх первісну відрубність і пізніше злиття. Тим-то в дальших працях своїх вона могла з повним правом виходити як з доведеної з тези про «колишню відмежованість двох груп говірок, що склалися на сучасні українські діалекти» (21, 380), про те, що «українські діалекти в їх сучасному стані дають підставу твердити, що в основі їх лежать дві звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями» (20, 75; пор. ще 26, 78). Довели Ганцов і Курило також з певністю, як розвивалися *о* та *е* в нових закритих складах у північноукраїнських діалектах. Натомість і далі дискусійним лишається перебіг цього розвитку в південноукраїнському. Теорія Курило цікава й науково плідна, але вона потребує дальшого розгляду, в світлі більшої кількості фактів, щоб бути або підбудованою, або зміненою.

Інші теми з історичної фонетики, що про них писала Курило, в своїх засновках і висновках безпосередньо зв'язані з тим, до чого вона прийшла в розгляненому циклі праць. Насамперед слід зупинитися на (18), присвяченій появі **а** замість **о** в словах типу **багатий, гарячий**. До Курило ці форми пояснювали або асиміляцією **о** до наступного наголошеного **а**, але тоді лишається незрозумілим, чому ця зміна охопила лише кільканадцять слів, не порушивши низки інших, таких як **коза, козак** тощо, або наявністю старих праслов'янських варіантів. Курило, спершись на діалектологічні дані, показує, що межа між формами типу **багатий і богатий** проходить центром Поділля між Старокостянтинівом, Баром і Могилевом на захід з їх **богатий** і Лятичевом, Жмеринкою, Ямполем на схід з їх **багатий**. Ця межа збігається з межею між старим Подільським і Брацлавським воєводствами, а в 15 сторіччі вона була межею між Польщею й Литвою. Тим самим відпадає думка про праслов'янські варіанти, і Курило вважає, що форми з **а**, зв'язані з Литовською державою, треба розглядати як окремі білорусизми або північноукраїнізми.

Крім безпосередньої ваги для розгляданого питання, стаття ця має ширше значення. Вона-бо встановлює стару діалектологічну межу на Поділлі, що була в засаді межею північноукраїнських впливів на південь. Імовірно, що ця межа старіша від 15 сторіччя, що тут давніше проходив поділ між Пониззям, що належало до Галицького князівства, і Побожжям, що тягло до Київського (18, 143). Додам від себе, що якоюсь мірою цю межу може можна зв'язувати й з західньою межею первісної Русі²⁶. Тож не дивно, що з нею зв'язаний і ряд інших явищ. У (21, 404) Курило встановлює, що ця лінія є приблизною межею для таких явищ, як послідовна вимова ненаголошеного **о** як **у** на захід (**гулубка, мулуко**) проти вимови **о** як **у** тільки перед наголошеними високими голосними на схід (**гулубка, але молоко**), наявності протетичного **w** на захід проти протетичного **г** на схід (**горати – ворати**), твердості **ц** і **с** в суфіксі **-ськ-** на захід, давального відмінка на **-ови/-еви** на заході, орудного відмінка однини імен жіночого роду на **-оу, -ом** (**гороу, гором**) на заході, давального/місцевого відмінка однини м'якого типу іменників на **-и** на заході (**на воли**), м'яких прикметників на **-ній, -тій**

і дієслівних форм 1-ї особи типу **ходю, прося** й 3-ї особи типу **ходе, просе** на сході, минулого часу типу **ходивем**, майбутнього часу типу **буду ходив**, інфінітива типу **печи** (а не **пекти**) і окремо вживаного **-ся** на заході. Установлення цієї межі — велика заслуга Курило, і воно відкриває великі перспективи для історії української мови, що їх сама Курило вже не встигла висвітлити. Зокрема, цей факт кидає дещо нового світла й на розвиток **о, е** в закритих складах, бо саме від цієї межі починається на захід спад різниці в силі вимови наголошених і ненаголошених складів.

Так само й (20) не тільки розв'язує свою проблему, а і чимало дає для загальної проблематики. Стаття ця присвячена західньоукраїнському переходові **а в е (и)** по м'яких приголосних (**час > чes**). Використавши матеріал етнографічних записів, Курило встановлює докладну географію цього явища і широту його діяння в окремих місцевостях. Вона приходить до висновку, що зміна **'а > 'е ('и)** в позакарпатських західньоукраїнських говірках охоплює, як правило, ті слова, де польська мова має **ę**, а систематичніше здійснена ця зміна в південній частині гуцульського діалекту, де вона охоплює всі **'а**. Щоб пояснити цей розподіл фактів, Курило вдається до історії польського колонізаційного руху на Західню Україну і висуває тезу про те, що перехід **'а в 'е** в українській мові постав під впливом польської мови там, де польська мова має **ę**, а там, де стосунки з польською мовою не були такі безпосередні, поширено зміну на всяке **'а** (20, 104).

Я не думаю, щоб з цим висновком можна було цілком погодитися. Радше його слід перевернути: вогнище цієї зміни слід шукати, як це нормально буває, там, де воно проявилось найсильніше, — себто на півдні, у гуцулів. Ширячися звідти на північ, зміна ця справді могла прищеплюватися не в усіх категоріях слів, а, в умовах взаємодії з польською мовою, в тих словах, де польська мова мала **ę**. Однак і тут вплив цей був взаємний, бо, як показують новіші дослідження²⁷, самі польські діалекти в цих випадках утрачали — під українським, мабуть, впливом — носовість **ę**, так що обидві мови діставали внаслідок вирівнювання, створеного відмінними процесами, той самий наслідок — **'е**. Може постати питання про те, чому ж у гуцульських говірках

'а > 'е. Наскільки нам взагалі приступні причини цього явища, я б шукав їх радше в балкансько-українських мовних зв'язках, конкретніше — румуно-болгарських, в пряме заперечення тези Курило про брак будь-яких українсько-болгарських мовних зв'язків (20, 196). Це більше відповідало б і хронології, бо явище це ледве чи можна зв'язати з 13 сторіччям, як пробує Курило, воно радше датується кінцем 14 — початком 15 сторіччя.

Але незалежно від цього ця стаття Курило цікава тими ширшими перспективами, що вона їх почасти розкриває. Мало-бо ствердити наявність двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, треба поставити ще питання про те, як і чому вони постали. І тут природним стає питання про обставини історичного життя їхніх племінних носіїв, про ті історичні обставини, що зумовили, з одного боку, ізоляцію цих двох груп одна від одної, а з другого — можливо, їх тимчасові сходження з іншими, не східньослов'янськими народностями. Питання ці цікавили Курило, і вона їх не раз підносила, хоч загалом вони не встигли знайти в неї розгорненого, переконливого наświetлення. В (20) вона ставить проблему українсько-польських і українсько-болгарських зв'язків мовного характеру. Даремно відкидаючи останні, — згадати хоч би той дуже важливий факт, що болгарська мова використовує паляталізовані приголосні перед голосними за таким самим принципом, як українська (збереження палятальності не перед передніми голосними, себто брак «паляталізованих складів», унезалежнення характеру приголосного від характеру наступного голосного), — Курило, як ми бачили, дещо однобічно розуміє польський вплив.

Її інтерес до українсько-румунських мовних зв'язків засвідчений її працею над молдавською діалектологією, де вона між іншим зазначає (22, 216 і 217), що характер наголосу у молдавських говірках такий же, як у південно-західніх українських, — обставина, що може багато важити для загальної концепції Курило. Нарешті, зверталася її увага до проблеми зв'язків української мови з тюркськими мовами — в кінцевих міркуваннях (17) про елементи вокальної гармонії в старій фонетичній системі південно-західніх українських говірок. Одначе Курило не висуває тут якоїсь виразної тези, волівши послатися на Бодуена де Куртене, що знаходив елементи вокальної гармонії в резь-

янських говірках словінської мови й був схильний приписати її «можливому впливові тюркському або фінсько-угорському» (17, 87). Курило в кількох місцях обіцяла повернутися до стосунків української мови з іншими мовами — болгарською (20, 107), польською (20, 104), словінською й сербською (кайкавською — 26, 88), литовською (24, 2). Мимобіжні зауваги про взаємини української мови з сусідніми мовами — білоруською, російською, польською, словацькою, угорською — розкидані по багатьох працях Курило. Не підлягає сумніву, що їй уявлялась синтетична праця в цьому напрямі, і не її провина, що цей задум лишився нездійсненим.

Інші теми з історії української мови теж не змогли бути висвітлені Курило систематично. Судячи з (21, 381), вона готувала працю про український перехід **е в о (жени́ти — жо́на)** — тут кинено принагідно чимало цікавого матеріалу до цієї проблеми. Вона звернула також увагу на низку питань, досі занедбаних в історії української мови, як-от, наприклад, пояснення подвійних форм **збирати, вмирати — збірати, вмірати**; пояснення переходу **мн у вн (комні́р — ковні́р)**; групи **чн — шн (соняшний — сонячний)**; приросток **ви- і ві-**; українське акання; типи дієприкметників на зразок **метений — мечений — метяний**; форми першої особи множини на **-ім, -імо, -іме**; інфінітиви на **-овати і -увати**; третій ступінь порівняння з префіксами **най-, на-, над-, май-**; числівники на **-дцять, -йцять, -нцять**.

Курило не присвятила спеціальних праць проблемі існування чи неіснування спільної прасхідньослов'янської мови. Проте з побіжних скептичних зауваг щодо висловлень Кульбакіна (7, 217) і Трубецького (18, 14) видно, що вона не вважала існування прасхідньослов'янської мови за правдоподібне. Зрештою, розбудовуючи свою теорію двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, Курило почасти підривала теорію прасхідньослов'янської єдності.

Активно цікавлячися іншими мовами як матеріалом для історії української мови, Курило не працювала над їх проблематикою як чимсь окремим, за винятком (16) і дуже цікавих, але принагідних думок про глибоку давність східньослов'янського акання в (18, 144), хоч вона почувала себе дома не тільки в загальній славістиці, а почасти і в романістиці — вона не раз

зіставляла українські фонетичні процеси з фонетичними процесами головних романських мов.

Незважаючи на всі пороблені застереження, вклад Курило в історію української мови колосальний. Це пояснюється її великою ерудицією, як у знанні фактів української мови, зокрема її діалектів, так і теоретичного мовознавства, а з другого боку, живим чуттям дослідника-відкривача. Це чуття вона посила в великій мірі: вона ніколи не спинялася перед утертими поглядами, хоч би які вони були поширені, а перевіряла їх усіма приступними фактами. З другого боку, це чуття провадило її від детальних і дрібних фактів до широких узагальнень. І хоч дещо з цих узагальнень сьогодні не можна прийняти, але навіть і в цих небагатьох випадках шукання Курило були вирішальні для дальшого розвитку української мовознавчої науки. Слушно характеризував Василь Сімович Курило як «одного з найкращих українських лінгвістів новіших часів» (5, 3).

5. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ УҐРУНТУВАННЯ

Курило не належала до лінгвістів, безтурботних щодо методології своєї науки, до вчених, що покладаються на логіку самих фактів. Вона більше, ніж хто з її сучасників, українських мовознавців, усвідомлювала вагу суворой й послідовної методології. Тому не випадково у всіх її наукових працях вперемішку з посиланнями на славістів ми зустрінемо посилання на теоретичні мовознавчі праці. Імена Ш. Баллі, Я. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, О. Єсперсена, А. Мее, Ж. Вандрієса, Г. Шухардта, а надто фонетиків світового імени (див. далі) раз у раз трапляються на сторінках її праць — явище, що його не знайдемо в такій мірі ні в Ганцова, ні в Сімовича, ні в Бузука, ні в переважної більшості українських славістів того часу. Особливо Гуго Шухардт був близький Курило своєю увагою до діалектів, своєю теорією безнастанного схрещення мов і говірок. Як і Шухардт, Курило не задовольнялась загальними характеристиками діалектних груп: «Одним із важливих завдань діалектології є вказати як на окремі переходові явища, так і на

групи переходових говірок, вказати на внутрішній зв'язок між тими групами, які становлять кожна більш-менш об'єднану язикову цілість» (21, 404). З цієї настанови виходячи, Курило, як ми бачили, зуміла провести центром Поділля дуже характеристичну мовну межу, що показала, доки на захід на терені південно-західних говірок сягали північні впливи. Проте Курило ніколи не ставала на Шухардтові позиції заперечення внутрішньої закономірності в звуковому розвитку мов. Недурно її головна праця (17) має епіграф з Вандрієса — «Мова складається не з ізолюваних фонем, а з системи фонем». Тому в діалектології Курило була противником класифікації говірок способом механічного переліку їх рис: «Явище, характеристичне для одного діалекту, може бути більш чи менш відоме й у межах другого діалекту, де воно не є характеристичне», — зазначає вона (21, 403). Кінець кінцем, спроби Курило пов'язати пояснення всіх звукових змін з акцентологічною системою мови є не що інше, як спроба це загальне поняття взаємозв'язку мовних явищ розкрити через конкретні факти фонетичної системи.

Однак конкретні поштовхи до мовних змін Курило знаходила не в унутрішніх закономірностях самої мови, а в зовнішньоісторичних обставинах. «Кожна фонетична зміна, що її можна визначити як більш-менш загальну язикову тенденцію в певній групі говірок, отже, як тенденцію, характеристичну для даної групи говірок, стається наслідком певних історичних подій, певних схрещень. І щоб дорозумітися причин такого роду язової зміни, щоб визначити відповідне схрещення, треба дошукатися історичних подій, які, буди зв'язані з групою говірок, де відповідна язова зміна відбулася, спричинилися до цієї зміни», пише вона (20, 79). Ще більше наголошена ця теза — хоч, може, почасти й вимушено — в формулюванні: «Як функція соціальна мова й не може мати сталих тенденцій, від соціальних умов незалежних» (23, 233). Не можна не відзначити, що вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку тут применшена і щодо причин мовних змін, і особливо щодо їх напряду, який майже завжди визначається взаємодією нового фактора з наявними в мові тенденціями. Вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку в Курило применшена, а вже рішуче не

можна погодитися, що її пояснення стосуються до кожної мовної зміни.

Другою слабою стороною праць Курило було недостатнє використання пам'яток. Хоч вона не раз до них удається (напр., 17, 39; 18, 143; 20, 105), але тільки між іншим, не завжди вдало і завжди не з перших рук. Діалектологічні дані й дані пам'яток не завжди виступали гармонійно в її працях, перші здебільша панували. Та це не було наслідком якоїсь теоретичної принципової настанови, а тільки результатом перебігу біографії Курило, і якби її науковий розвиток не був силоміць обірваний, то це було б напевно надолужене.

Як розвивалися й поглиблювалися погляди Курило, як багато вона працювала над тим, щоб бути на рівні світової лінгвістики, показує, зокрема, розвиток її підходу до тієї частини теоретичного мовознавства й лінгвістичної методології, яка її найбільше цікавила, — я маю на увазі питання фонетики й фонології. Солідна фонетична підготовка виявляється вже в (11). Одначе вдосконалення фонетичних спостережень над говіркою тут відбувається тільки в напрямі якнайбільшої концентрації уваги на деталях і відтінках різних індивідуальних вимов, причому фонематичне не відрізняється від комбінаторного, загальне — від індивідуального, типове — від випадкового. Методологічно праця нагадує діалектологічні дослідження Оляфа Брока. Тим-то мав рацію Синявський, коли писав про цю працю: «Хоч і чимало дає ця розвідка для пізнання північних українських говорів (і білоруських), хоч і як безсумнівно позитивні деякі фонетичні констатування в ній, та в цілому звуки трактуються в ній без найменшого розподілу їх на фонemi й відтінки, отже... в основі чисто імпресіоністично й суб'єктивно...»²⁸.

У період, коли Курило писала (17), вона, очевидно, особливо багато працювала над питаннями загальної фонетики. Результатом цього є (14). Щодо діалектології, то Курило тут ще боронить настанову на опис кожного найдрібнішого звукового відтінка, — «в такій мірі, в якій це тільки й може вловити тонке дослідницьке вухо» (14, 533). Поза тим, одначе, тут уже звучать деякі нові ноти. Ними є оборона типізації звуків і оборона акустичних дослідів.

Курило відкидає чисто фізіологічний характер фонетики, обстоюючи, що фонетика має бути філологічно-лінгвістичною

наукою (532). У зв'язку з цим Курило згадує вже про фонemi в розумінні Бодуена де Куртене (535), хоч загалом воліє ще говорити про звук, а не фонему, але «як суму усіх тих звукових відтінків, що в нашій уяві об'єднана однією психофонетичною одиницею». Пробиваючися до глибшого розуміння фонemi, Курило в іншому місці висуває — ледве чи доцільне — поняття якоїсь узагальненої артикуляції (546). Кінець кінцем у її виступі проти чисто артикуляційного опису в фонетиці, за вивчення бодай у принципі акустичної сторони мови всупереч практичній «недосконалості його метод» тоді, теж, мабуть, проявляється її бажання вийти за межі традиційної фізіології звуків. Варте, може, уваги, що пізніший розвиток акустичних досліджень за допомогою спектрограм, особливо розвинений у сучасній Америці, потвердив інтуїтивні передчуття Курило²⁹. Те саме не завжди виразно зформульоване намацування шляху до фонологічної настанови проявилось і в відкиданні спроби Форкгаммера збудувати універсальну, всесвітню звукову систему поза межами окремих мов (542). Те, що радше передчувалося й накреслювалося в (14), знаходить досить чіткі контури в (23) — звичайно, під впливом знайомства з працями попередників і провідників празької фонологічної школи (Є. Поліванов, Н. Яковлев, Р. Якобсон), що їх авторка не раз і цитує в цій статті. Недурно ця стаття незабаром, у роки розгрому української науки в СРСР, дістала, не більше не менше, таку характеристику: «Стаття висвітлює матеріал з методологічних позицій суб'єктивного ідеалізму, повторює думки буржуазних мовознавців, еkleктично застосовує їх у своєму визначенні... Все це дає підставу uważати, що в даному разі ми маємо очевидний вияв ворожого націоналістичної (! — Ю. Ш.) ідеології»³⁰.

В дійсності (23) не виявляла ні суб'єктивного ідеалізму, ні тим більше націоналізму, як не виявляла вона й послідовності в окресленні фонemi. На останнє вказував слушно Сімович, який, одначе, характеризував працю Курило як «ґрунтовну й точну»³¹. Та не можна цього закидати Курило, коли й сьогодні совєтське мовознавство блукає між трьома соснами психологічного, соціологічного й чисто лінгвістичного розуміння фонemi й не може вийти на жадну путь³². В усякому випадку нове й цінне в (23) було вже виразне намагання виплутатися з хащів

психологічного розуміння фонемі й зрозуміти її місце в системі мови. Якщо суто лінгвістичні формулювання переплітаються в Курило з соціологічними (напр., на тій самій ст. 218 сказано, що фонема — явище соціальне, а фонологія схарактеризована як наука лінгвістична!), якщо попри критику психологізму часом в основу розуміння фонемі ще кладеться «язикова свідомість» (221), то це пояснюється почасти соціологічними захопленнями авторки перед цим (пор. вище, на ст. 67 — 68 про причини нових змін), а почасти тиском стилю доби, що намагався всі поняття висловлювати в термінах офіційної соціології. Найважливішим здобутком Курило в цій роботі було, однак, твердження про те, що «характеристична ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем» (224). Ствердити це означало ствердити лінгвістичний характер поняття й його застосування.

З цим зв'язані й інші нотки, що в працях Курило цього часу зраджують її зацікавленість проблемами молоді тоді фонології. Так, у (23, 38) вона вперше стверджує вагу чисто синхронічного підходу до явищ сучасної мови. Цікаві її міркування про мовні жанри, про статистичну методу в лінгвістиці (23, 232).

Однак на цьому етапі особливо цікавих методологічних шукань праця Курило була перервана. Реалізувати ці засади в жадній роботі на конкретні теми Курило вже не могла. Брутальність удару, завданого їй як науковцеві, була прямо пропорційна ступеневі її талановитості й мірі її впливу. Не можна знайти, мабуть, жадного виступу на мовознавчі теми 1933 — 34 рр., де б відповідно не згадувано її ім'я. Ось кілька прикладів, виписаних лише з одного числа журналу «Мовознавство», ч. 1, 1934: «Інститут Мовознавства недостатньо боровся з буржуазним націоналізмом.., не добачив нової прихованої тактики класового ворога, що проліз до теперішніх і колишніх наукових робітників Інституту (Курило, Шелудько, Трохименко, Драй-Хмара)» (19. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології); «Виразним представником... контрреволюційної програми української буржуазії в українському мовознавстві є безумовно Курило» (27. Ст. Василевський. Добити ворога); «Теоретично шкідливі настановлення і поради» Курило «охоче підхоплювали націоналістичні елементи» (45. П. Горе-

цький. Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору); «Праця О. Курило, безперечно, є синтез націоналістичних... правил» (55. Г. Сабалдир. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації), — такі цитати можна продовжувати в безконечність. Чи треба говорити про те, що вони мали не чисто академічний характер, а надто для автора, що вже мав у своїй біографії арешт за «Петлюровщину» в 1921 р.³³. Після цієї кампанії цькування, як завжди в таких випадках, наступило цілковите замовчування. Чи ж дивно, що ім'я й праці Курило ніби не існують в СРСР?

У таких обставинах кінцевим було нагадати про життя й діяльність цього представника іншої нації, що віддав свою кваліфікацію, досвід, працю, а зрештою й життя українській нації і українській науці. Це треба було зробити, поза тим, не тільки з пошани до постаті Олени Борисівни Курило, а і з уваги на те, що її заслуги в унормуванні української літературної мови — незаперечні й невивізані, а її праці в українському мовознавстві — це той вихідний пункт, від якого тільки й може далі плідно розвиватися ця наука. Коли радянський режим знищив Ганцова як науковця, Курило наче підхопила прапор, що випав був з його рук, і провадила далі почате ним, поки могла. На жаль, цього не сталося з самою Курило. Коли її вибито з лав українських мовознавців, не знайшлося нікого, навіть і поза межами УРСР, хто б продовжив її й Ганцова працю. Становище це не можна вважати за нормальне.

Грудень 1952 — листопад 1953

ПРИМІТКИ

¹ Академія Наук СРСР. Наука и научные работники СРСР, VI. Ленінград, 1928, ст. 208.

² Лист проф. Ол. Оглоблина до мене з 27.12.1952.

³ Лист д-ра Т. Олесіюка до мене з 20.1.1953.

⁴ Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, I, Київ, 1919, ст. LCI.

⁵ Лист д-ра Т. Олесіюка до мене з 22.10.1953. На думку д-ра Олесіюка, особливе значення міг мати вплив українських студентських громад у Варшаві, що тоді провадили дуже активну працю і широко залучали до неї і осіб не-українського походження, що багато з них потім стали добрими українськими патріотами.

⁶ Цитований лист проф. Оглоблина.

⁷ Берлін, 1923, ст. 20, 64.

⁸ Прага, 1925, ст. 9.

⁹ Київ, 1926, ст. 15.

¹⁰ Київ, 1927, ст. 119.

¹¹ Держплан УСРР. Наукові установи та організації УСРР. Харків, 1930, ст. 238.

¹² Лист п. М. Струтинської до мене з 12.12.1952.

¹³ Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 19, ст. 385.

¹⁴ У дальшому праці Курило будуть цитовані за числами в списку. Друга цифра позначатиме сторінки; «*» позначені праці, що я їх не мав у руках, писавши цей нарис.

¹⁵ Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 19, ст. 385.

¹⁶ Курило здавалося, що ці дієприкметники в українській мові поширилися під впливом російської мови, бо вона не помітила типової для багатьох слов'янських мов, найменше саме для російської, а чи не найбільше — для словацької і української, тенденції зберегти дієприкметники, але в універсальному вживанні, з загальним часом і станом — див. про це: Ю. Шерех. *Participium Universale im Slavischen*. Winnipeg, 1953 (*Slavistica*, 16).

¹⁷ Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, 2, 1929.

¹⁸ Das unbetonte ukrainische «е» kein selbständiges Phonem? *Slavia*, 14, 1937.

¹⁹ Пор. про це: Юрій Шерех. *Phonema Errans*. *Lingua* II, 4. 1950.

²⁰ Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 4, 334—336; 10, 4; 19, 105.

²¹ Р. Смаль-Стоцький. Примітивний словотвір. Варшава, 1929; О. Horbach. *Argot in Ukraine*. Shevchenko Scientific Society. Philological Section. Proceedings, I. New York — Paris, 1952.

²² Розгортання праці в дусі програми Курило привело б на Україні до створення тієї ділянки лінгвістики, що межує з антропологією в широкому розумінні останнього терміну, як це проявилось, приміром, у праці А. Sommerfelt. *La langue et la société. Caracteres sociaux d'une langue de type archaïque*. Осло, 1938 (про жести тільки скупа згадка на ст. 36) і як це особливо типово для сучасної американської антропології — пор. *Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics* (Memoir 8 of the *International Journal of American Linguistics*. Балтімор, 1953). Характеристично, однак, що про жести й міміку не можна знайти нічого навіть у такому широкому перекорі сучасної американської антропології, як той, що даний у книзі *Anthropology Today*. Prepared under the Chairmanship of A. L. Kroeber. Чикаго, 1953.

²³ Пор. І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938, ст. 86 і далі.

²⁴ Лист проф. Мазона до мене з 20.10.1953. Мєє знав думки Курило з короткого викладу її теорії в (26). Виклад цей постав з особистого знайомства Курило з А. Мазоном і А. Мартелем під час перебування останніх у Києві 1927 р., де їх гостила Українська Академія Наук, як подає проф. Мазон в тому ж листі.

²⁵ А. Бескровный. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса ф в переходных северно-украинских говорах Воронежской губернии. Сборник статей

в честь А. Соболевского. Ленінград 1928; W. Kuraszkiewicz. Z badań nad gwarami różnospo-maloruskimi. Rocznik Slawistyczny X, 1931. Пор. вище, стор. 16.

²⁶ Пор. Іпатський літопис під р. 1152 — всупереч запереченням Б. Рибаківа. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. Вопросы истории, 9, 1952, ст. 52.

²⁷ Y. Serech. The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic Relation from the 10th to the 14th Century. (Slavic) Word 8, 4, 1952, p. 346. Дуже важливе виправлення й доповнення слід внести за Z. Stieber. Rozwój fonologiczny języka polskiego, Варшава, 1952, ст. 40. Факти, що на них указує Штібер, посилюють пропоноване тут розв'язання проблеми всупереч самому Штіберові, ст. 42.

²⁸ Олекса Сунявський. З української діалектології. Про фонетичний принцип у діалектології. Український діалектологічний збірник, 2. Київ, 1929, ст. 235.

²⁹ Після першої більшої спроби Martin Joos. Acoustic Phonetics. Балтімор, 1948 (Language Monograph, № 23), де сам автор дуже обережний, щоб не сказати скептичний до власних можливостей (пор., зокрема, стор. 5, 8), див. особливо R. Jakobson, G. M. Fant, M. Halle. Preliminaries to Speech Analysis. Massachusetts Institute of Technology, Acoustics Laboratory. Technical Report, № 13, 1952.

³⁰ І. Сунцова. Фонема. Мовознавство, 2, 1934, ст. 120.

³¹ V. Simovye. Das unbetonte ukrainische «e» kein selbst-ständiges Phonem? Slavia, 14, 1936—7, с. 529, 526.

³² Пор. С. Шаумян. Проблема фонемы. Изв. Акад. Наук СССР, Огл. Литературы и языка, XI (1952), 4 і дискусію з приводу цієї статті в дальших числах того ж журналу, в «Вопросы языковедения» та ін. органах.

³³ К. Туркало. Мої завваги до цінної праці. Нові дні, 45. Торонто, 1953, ст. 26.

Кость МИХАДЬЧУК

1. ВАГА І ПОСТАТЬ

 погляду тих, хто виміряє вартість науковця кількістю друкованих праць, Михальчука не можна вважати за визначного мовознавця. Від нього лишилося, враховуючи сюди й дрібні рецензії, всього 12 назв праць, та й то дві з них були видрукувані посмертно, 1929 року, з них одна — не закінчена. Більшість цих праць викликана конкретними злободенними приводами, тепер забутими і малоактуальними. Ось їх коротка характеристика за часом їх постання:

1. «Наречия, поднаречия й говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским. Том 7. С.-Петербург, 1872). Це перший повний і науковий огляд української діалектології, власне, єдина не принагідна праця Михальчука монографічного характеру. В цьому ж виданні вміщена праця, написана ним спільно з Чубинським: «Поляки в Юго-Западном крае», що має головне етнографічний характер, але цікава й для мовознавця простеженням українських впливів на мову місцевих поляків, на польську літературу і польську мову взагалі.
2. «Открытое письмо к А. Н. Пыпину», — написане 1886 року, видане окремою брошурою в Києві 1909 р. Це перша з написаних Михальчуком трьох оборон прав української мови, як і всі три, назовні публіцистичного характеру. «Письмо» викликане було виступом Пипіна проти О. Огоновського.

3. Зауваження до праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи». Написана к. 1889 р., вперше видрукувана 1929 р. в «Українському діалектологічному збірнику», 2. Це принагідний і конспективний — і не закінчений — огляд головних фонетичних рис української мови в їх історичному формуванні.
4. «Статистика в области диалектологии». «Киевская старина», 1893, 5. Міркування з приводу книжки А. Дікарева «Воронежский этнографический сборник».
5. «К южнорусской диалектологии». «Киевская старина», 1893, 9. Міркування з приводу нарису української діалектології А. Соболевського, в дійсності свого роду конспект української історичної фонетики.
6. Рецензія на працю В. Шимановського «Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII в.». «Киевская старина», 1894, 2.
7. «Филологическое недоразумение». «Киевская старина», 1896, 4. Полеміка з А. Кримським з приводу його теорії походження закінчення називного відмінка множини українських прикметників.
8. Рецензія на працю В. Шимановського «Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси». «Киевская старина», 1897, 5.
9. «До питання про українську літературну мову». Написана к. 1898 р., вперше надрукована 1929 р. в тому ж «Українському діалектологічному збірнику», 2. Друга оборона прав української літературної мови, викликана протиукраїнською статтею в «Киевлянині», ч. 49 з 1898 р.
10. «Что такое малорусская (южнорусская) речь?» «Киевская старина», 1899, 8. Третя оборона прав української мови, викликана виступами проти української мови С. Буліча й Т. Флоринського.
11. Рецензія на працю В. Богородіцького «Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии». «Киевская старина», 1901, 7—8.
12. «К вопросу об отвердении слогов в малорусском». «Ученые записки Имп. Казанского университета» LXX: 12, 1903. Це, власне, опублікований В. Богородіцьким уривок з приватного листа Михальчукового до нього.

13. «До правопису деяких форм «м'якої деклінації» в українській мові». «Записки Українського наукового товариства в Києві», II, 1908. Історичне пояснення постанови деяких українських іменникових закінчень, викликане правописними непорозуміннями. Написане, власне, як лист до редакції «Киевской старины» ще 1902 р., потім тільки злегка перероблене.
14. «Программа для собирания особенностей малорусских говоров». С.-Петербург, 1910 (СБОРЯС, 87:4); паралельно надрукована українською мовою в 5—8 томах «Записок Українського наукового товариства в Києві». Укладена спершу Михальчуком, ця програма лишилася не до кінця обробленою через його хворобу. Цю працю виконав А. Кримський, і програма вийшла з іменами обох авторів. В українському виданні програма доповнена питаннями з морфології, синтакси й словника, складеними головне Є. Тимченком.

Таким чином, тільки в царині діалектології Михальчук лишив праці систематичного й синтетичного характеру. Але й тут не слід цього перебільшувати, бо в (5)* він зрікся деяких основних тверджень з (1), і, отже, вся споруда вимагала б солідної перебудови, яка ніколи автором не була виконана. Одначе в цих принагідних виступах, іноді навіть назверх публіцистичного характеру (2, 7, 8), Михальчук проявив у багатьох випадках оригінальну філологічну школу, своєрідну методологію і послідовну власну концепцію розвитку української мови, сперті на малозвичайні тоді знання української діалектології, так що коли привести його висловлювання в систему, то перед нами справді стане образ визначного мовознавця. З-поміж його сучасників на Україні — О. Потебні, А. Кочубинського, О. Огоновського, П. Житецького — тільки Потебня далеко перевищував Михальчука. Але геніяльний Потебня і досі ледве чи перевершений в українському мовознавстві. Супроти ж інших Михальчук різко й позитивно виділявся тим, що він був не тільки збирачем фактів, а і шукачем нових методологічних шляхів. З цього погляду він належав до вчених такого типу, як — у ті часи — Ф. де Соссюр на Заході, Я. Бодуен де Куртене і М. Крушевський (обидва поляки) в тогочасній Росії.

* Я цитуватиму праці Михальчука в дальшому за числами їх у поданому переліку. Друга цифра означатиме сторінку.

Ці риси Михальчука виявилися б наочно, якби зібрати його праці й видати їх вкупі, в одній книзі (це не була б дуже груба книга). Правда, тоді виявилось б і багато самоповторень, але вони, як і брак систематичних синтетичних праць, знаходять своє пояснення в біографії Михальчука. Він-бо в студентські роки (він народився в с. Зозулинці Бердичівського повіту, учився в Полонному й Житомирі, а студентом був у Київському університеті) брав активну участь в українському громадському русі і на доноси поляків перед польським повстанням 1863 р. був змушений покинути університет, трохи не закінчивши курсу*. Після років вимушеного господарювання на землі в Бердичівському й Житомирському повітах, де його за «агітаційні стосунки з народом» двічі заарештовувано, він повертається к. 1867 р. до Києва, але шлях до офіційної наукової кар'єри йому закритий, і він до самого кінця життя, понад сорок років, скромно мешкаючи на Подолі, працює бухгалтером «Товарищества Киевского пивоваренного завода», тільки в межичасі віддаючися улюбленому мовознавству. Відривала його від науки й потреба час від часу публіцистичних виступів. Його статті публіцистичного характеру містилися в газетах і журналах «Kurjer «Wileński», «Gazeta polska», «Киевский телеграф», «Заря», «Труд», «Діло», «Правда», «Рада», — звичайно, в обороні української культури й мови. Він-бо завжди виходив з ним же сформульованої засади про те, що «українство» було для нього «релігією життя» (ЗНТШ, 121, 236) і не шкодував часу й сил для служіння цій «релігії». З тих же причин він багато праці як редактор і порадник вклав анонімово в такі видання, як «Українська граматика», «Російсько-український словар» Є. Тимченка, «Український словар» Б. Грінченка, брав жваву участь в організації київського археологічного з'їзду, Українського наукового товариства в Києві, у редагуванні «Киевской старины», Записок Українського наукового товариства в Києві, а пізніше «України».

* Власне, Михальчук був ініціатором виходу українських студентів з польської «гміни» і створення «Української громади» — разом з В. Антоновичем, Т. Рильським, Б. Познанським та ін. Але конкретним приводом була, здається, активна участь Михальчука у праці першої недільної школи з українською викладавою мовою (в Києві, на Жилянській вулиці).

С. Петлюра так характеризував Михальчука з цього погляду: «Людина чистої науки, з яскравими рисами мисленика, з здатністю не вносити в свої наукові праці елементів злободенности, політики й партійної вузькості, він водночас був чулий до питань дня й реагував на них з пристрасністю високо розвиненого громадянина... Притаманний йому такт, джентлменство в ставленні до противника... не покидали його, а вміння звільнити трактовану тему від випадкових, сторонніх і ненаукових елементів надавало його виступам суворо принципового характеру, ширячи значення цих виступів далеко поза межі злободенности» («Украинская жизнь», 1914, 4, ст. 22).

Чимало праць Михальчука не побачило світу й досі (три великі папки, за свідченням Д. Дорошенка!), і не знати, чи вони десь збереглися хоч у рукописі. Це другий розділ його праці (1) про загальні риси української мови як цілості, виключений свого часу А. Буділовичем з видання через невідповідність офіційним настановам режиму щодо української мови; незакінчена розвідка про мову грамоти князя Олександра Олельковича (XV стор.), а може, й багато іншого, про що не згадують джерела. Не менше цікаве було, напевне, його листування, напр., з В. Ягічем, Шахматовим, Пипінім тощо.

У своїх головних, перелічених вище працях Михальчук порушував проблеми української діалектології, історії звукового розвитку української мови, української історичної морфології і загальної методології мовознавства. Киньмо погляд на ці царини його праці за чергою.

2. ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Праця Михальчука як діалектолога знайшла загальне визнання. «Прекрасное исследование», — характеризував А. Шахматов (1) («К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей». ЖМНП, 1899, 4, ст. 373). Т. Лер-Сплавінський писав: «Między r. 1870 — 1880 dialektologia maloruska dzięki znanym pracom Potebni, Michalczuka i Żyteckiego mogła poszczycić się wynikami bodaj czy nie najświetniejszymi w Słowiańszczyźnie»

(*Rocznik slawistyczny*, VIII, 205. Краків, 1918). Російська академія наук вибрала його своїм членом-кореспондентом головне на підставі цієї праці. Правда, в своїй розвідці Михальчук, як слушно зауважив М. Дурново (*Slavia*, 4, 156), більше керувався чуттям лінгвіста, ніж суворою методологією, і саме тому згодом (5, 459) поставився до власної праці дуже критично і навіть зрікся своєї класифікації українських говірок на користь погляду Соболевського. Але це чуття було блискуче, коли зважити на те, що це була фактично перша синтетична спроба такого обсягу, до того ж при загальному браку матеріалів, і пізніші дослідження показали, що первісний розподіл говірок у Михальчука був у головному слушніший, ніж класифікація Соболевського, на яку Михальчук був пристав. Удосконалений пізніше І. Зілинським і В. Ганцовим Михальчуків поділ тепер належить до майже загальноприйнятих.

У (1) Михальчук з незвичайною сумлінністю опрацював доступні йому матеріали — головне анкети з 61 питанням, розіслані Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, виявивши ту велику самодисципліну науковця, про катастрофічні наслідки браку якої він писав у (6, 125): «Якось увійшло в звичку досить легко ставитися до окреслення й розв'язання навіть найістотніших (для філології — Ю. Ш.) питань і вживати при цьому часто засобів найвищою іноді мірою некритичних і недисциплінованих. Обставина ця сприяла обдаруванню нашої філологічної літератури і наших відомостей про рідну мову не одним уже філологічним мітом». Саме цих філологічних мітів нема в Михальчука, а надто в (1). Відомості його про окремі говірки часто недостатні, особливо щодо говірок Галичини, Буковини й Закарпаття, але завжди ґрунтовані на фактах. Даний ним опис північноукраїнських поліфтонгів (1, 484) — одна з найтяжчих проблем слов'янської фонетики — незмірно перевищує такий опис, наприклад, у Є. Карського, що писав геть пізніше, і в усьому істотному містить те, що потім дали найкращі знавці питання — Я. Розвадовський, Зілинський, М. Долобко, Ганцов. Михальчуків підподіл головних говірок на дрібніші тепер вимагає, природно, істотних змін у світлі нових матеріалів, як і межі з білоруською мовою (хоч у цьому питанні він далеко випередив і Огоновського, що вважав біло-

руську мову за українську говірку, і Потебню, що вважав її за російську говірку), але загальна класифікація говірок виявила, як уже сказано, його велику прозорливість. Сучасний поділ української мови на три говіркові групи — північну, південно-західню й південно-східню — фактично даний уже в Михальчука, хоч у нього вони і виступають під іншими назвами: поліського, червоноруського (русинського) і українського наріччів.

Та ролі «наукового чуття» в установленні цієї класифікації не треба перебільшувати, бо вона спиралася не тільки на весь тоді приступний фактичний матеріал, але також і на глибокі міркування генетичного характеру. Тим-то Шахматов слушно назвав погляди Михальчука «найціннішим узагальненням у царині вивчення малоруської мови» («Украинская жизнь», 1914, 4, ст. 11). Правда, в (1) знаходимо дещо довільні спроби безпосередньо зв'язати сучасні говірки з старими східньослов'янськими племенами; але в інших працях Михальчука проглядає виразна концепція походження трьох сучасних українських діалектичних груп.

Треба згадати, що то був час дуже гострої полеміки між Соболевським і українськими істориками й мовознавцями. Відновляючи стару теорію Погодіна про «великоруськість» людности давнього Києва, Соболевський спитувався довести, що мова давнього Києва мала цілковито відмінний характер від мови давніх Галичини й Волині і що українські властивості мала тільки ця остання. У запереченні цих — явно підказаних політичними міркуваннями — поглядів не один український мовознавець доводив пряму протилежність: що мова давнього Києва нічим, крім кількох зовсім другорядних деталей, не різнилася від мови давніх Галичини й Волині (наприклад, Ол. Колесса). Дискусія сходила з наукового ґрунту й набувала хоч і замаскованого, але для всіх зрозумілого політичного характеру, і в цьому її велике значення для розвитку української національно-політичної свідомости. Але в цьому також проявилася і її некорисність для наукового опрацювання історії української мови — замість об'єктивного і всебічного студіювання фактів вона зводила істориків української мови на манівці добору тільки того, що могло покріпити їхню тезу.

Михальчук показав себе тут не тільки добрим українським патріотом, а і справжнім об'єктивним ученим. Він не тільки

уникнув запального тону*, але і зумів розгледіти з подивугідною безсторонністю, що погляди Соболевського склалися, власне, з двох тез, і помилковою, висуненою на політичні потреби дня, була тільки одна з них. Соболевський спирався на дійсні факти, коли говорив про поважні відмінності мови давнього Києва від мови давньої Галичини. Але фальшивим, щоб не сказати просто зфальшованим, був його висновок з цього, ніби мова давнього Києва була не українська, а російська типом. Михальчук підкреслює, що обидві відміни мовного типу — галицька й київська — належали до українського типу, але не заперечує того, що це були **дві** відміни. Він каже, що «слов'яно-руси південного типу», як він зве предків українців, ділилися **споконвіку** на дві групи: південно-західню і північно-східню, і це з них постали відповідно сучасні південно-західні й північні діалектні групи української мови. У (2, 46) він вважає, що перша група зформувалася з (білих) хорватів, тиверців, уличів й волинян, а друга — з полян, деревлян і сіверян**. У (5, 459) він обмежує склад другої групи тільки на полянах і деревлянах, вважаючи сіверян і дреговичів за перехідну групу до оселених далі на північ східньослов'янських племен; а уличів і тиверців він ладен тепер розглядати як проміжну групу між обома українськими типами. Та ці зміни не мають великого значення, коли згадаємо, що про мову сіверян, уличів і тиверців ми не можемо сказати нічого певного, бо з їхніх теренів не дійшло жадної писаної пам'ятки дотатарського часу. При цьому Михальчук справедливо підкреслює, що старий північно-східній говірковий тип посідав тоді далеко більшу територію, ніж тепер; отже, межа його проходила незрівнянно далі на південь, ніж тепер (2, 69; 5, 460). Він вважає, що риси цих говірок найкраще збереглися до нашого часу в овруцько-житомирських говірках (5, 462). Пізніше ці погляди Михальчука були прийняті й популяризовані Кримським у таких його працях, як «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» і почасти «Украинская грамматика».

* Михальчук, приміром, відзначає у свого противника Соболевського як характеристичні риси «крайню обережність» і «науковий такт» у зв'язку з «стислістю, простотою і ясністю викладу»! (5, 455).

** До цієї групи він залічує також ільменських словен, що, однак, рано виселилися на північ і там, в ізоляції від первісного ядра групи, поклали початок північноросійським говіркам.

Щодо третьої групи сучасних українських говірок — південно-східньої, то знов же Михальчукові належить заслуга показати, що вони — новішого походження (однаке він кладе початок їх ще на XII—XIII ст.) і постали із схрещення обох первісних типів говірок: «переважно з волинсько-подільських (південно-західньої групи) в зв'язку з елементами полянсько-сіверянськими (північно-східньої групи)» (2, 46—47). Ці погляди Михальчука пізніше були поглиблені, обґрунтовані (і в деталях змінені) В. Ганцовим і О. Курило, і тепер вони становлять тверду основу української історичної діалектології. Тим-то Михальчука можна вважати за основоположника української діалектології не тільки тому, що він був великим знавцем і першим синтезатором-систематизатором, а й тому, що він з подивугідною проникливістю перший дав генетичне пояснення сучасного стану українських говірок.

3. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Взагалі для Михальчука діалектологія була ключем до історії мови; він уважав, що тільки знання діалектів дає змогу правильно аналізувати мову пам'яток. У протилежність ученим типу Кримського, що в основу своїх студій клали вивчення старих текстів, він закликав поставити все мовознавство на «історико-діалектний ґрунт» (5, 453). І його стаття «К южнорусской диалектологии» — це, власне, схований під цією скромною назвою цілий конспективний нарис історії звукового розвитку української мови в зв'язку з даними діалектології і в світлі їх.

Двоє питань з української історичної фонетики особливо цікавили Михальчука, і він особливо часто повертався до них. Справді, це кардинальні питання звукового розвитку української мови, і тому увага до них природна: розвиток *і* з старих *ѣ*, *е*, *о* і — проблема ствердіння приголосних перед *е*, *и*. На наświetлення їх у Михальчука ми і кинемо тепер погляд, згадавши тільки, що мало не всі інші питання української історичної фонетики, особливо щодо голосних, знайшли своє хоч коротке наświetлення в Михальчука.

До проблеми постання українського *і* Михальчук уперше підійшов у зв'язку з розглядом праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи», а повернення до цієї теми в пізніших працях було, власне кажучи, тільки повторенням там здобутого. Звичайно, і тут у Михальчука є чимало деталей хибних і помилкових, як-от хоч би те, що він уважав за виняток з загального правила наявність *е*, а не *і* в формах типу **вести, плести**; або що *і* в префіксах (тип **одібрати, зігнати**) він намагався зв'язати з старими написаннями типу **изоостанеть** — в їхніх двох *о* вбачавши позначення подовженості цього голосного (3, 50). Однак великою заслугою Михальчука було те, що він перший побачив вразливе місце традиційного пояснення, як стало українське *і*, і запропонував дуже важливе поліпшення. Звичайно-бо приймано за Потебнею (найбільше популяризував цей погляд Соболевський у своїх «Очерках по истории русского языка», Київ, 1884), що всяке українське *і* повстало з дифтонгів, а саме: **ѣ**, що вимовлялося як дифтонг *іе*, втратило другу частину дифтонга, розвинувши першу; *е* перед занепалим **ѣ**, подовжившись, теж перейшло в дифтонг *іе* і збіглося в своєму розвитку з **ѣ**; *е* перед занепалим **ѣ** дало довге *о*, те саме сталося з *о* перед занепалим **ѣ**, **ѣ**; цей довгий звук дифтонгізувався в *уо*, звідки через ряд дифтонгів (типу *уе*, *уи*, *уі*) досяг ступеня *і*, тоді як північні говірки затримали дифтонги або спростили їх в *у*, *и* (це спрощення відбулося також і в деяких карпатських говірках).

Якщо розвиток *іе* в *і* справді можна легко собі уявити і він має чимало паралель у інших мовах, то розвиток *уо* в *і* видається **безпрецедентним** і дивним. На це і звернув увагу Михальчук і висунув твердження, що цей розвиток не міг відбутися чисто фонетично. Він вважає, що по всій Україні дифтонги типу *уо* розвивалися фонетично тільки в *у* (3, 54), посилюючи, отже, теж першу частину дифтонга коштом другої *. Розвиток же

* Тут знов проявилось блискуче мовне чуття Михальчука: новіші дуже точні спостереження вимови північноукраїнських поліфтонгів типу *уо* зроблені О. Курило в її книзі: «Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів», Київ, 1928, показали, що ці поліфтонги мають на собі спадний наголос. Отже, годі припустити, що в них друга частина «дифтонга» могла посилитися коштом першої. Тільки при суто паперовому підході до українських поліфтонгів можна було припускати, що в *іе* перша половина поглинула другу, а в *уо* — навпаки, друга першу.

цих дифтонгів до *і* міг бути *і* був тільки наслідком «аналогії». А саме через те, що один тип *е* (перед занепалим *ь*) уже чергувався з *і*, це чергування перенеслося й на другий тип *е* (перед занепалим *ъ*). За зразком *пiч* — *печі* постало *пiк* — *печу* замість фонетичного *пюк* — *печу*; це *і* Михальчук зве секундарним, супроти первісного, посталого із *іе*. А що це друге *е* збігалось фактично з *о*, то це чергування перенесло далі й на *о*, і так замість типу *нуж* — *ножа* постав тип *ніж* — *ножа*. Це вже третичне *і* (3, 65).

Ця теорія Михальчука лишилася непоміченою. Загальні курси історії української мови не згадували й не аналізували її. Аналізуючи факти, я дійшов до неї — в загальних рисах — у статті «Phonema errans» (*Lingua*, II, 4, 1950), не знаючи тоді, що дуже близькі погляди вже висловлював Михальчук. Тим часом це була єдина можливість урятувати тезу про те, що початки переходу *е, о* в *і* були спільні для всіх українських говірок і полягали в подовженні й дифтонгізації *е, о*. Тепер я гадаю, що процес цей не охоплював усіх українських говірок і що в південно-західніх українських говірках *е, о* взагалі не подовжувалися, а звужувалися, як це згодом доводила Курило, почасти С. Смаль-Стоцький. Але чи поділяти цей погляд, чи триматися традиційної теорії, не можна не визнати великої ваги Михальчукової поправки. Про її методологічне значення я буду говорити в останньому розділі.

Питання про те, чи приголосні перед *е, и* були в староукраїнських говірках тверді чи м'які, досі ділить українських мовознавців на два табори, тоді як чужинецькі майже всі дотримуються думки, що вони були м'які. Михальчук спершу був твердо переконаний ув останньому. «Спочатку звук *е і* в українському, як у решті наріччів ласько-східньослов'янської групи відзначався особливою м'якістю» (3, 52), писав він к. 1889 р. «Південноруське *е* в старовину мало, без сумніву, такий же піднебінний характер, як і теперішнє північноруське (білорусько-великоруське) і лаське (польсько-лужицьке) *е*» (5, 464), potwierджував він цю думку 1893 р. Пізніше, 1903 р., Михальчук вносить у цей погляд зміни. Він вважає тепер, що не всі приголосні були м'які перед *е*, а саме твердими спершопочатку були губні. Що ж до зубних і т. зв. шелесних, то вони таки ствердли пізніше, а

це сталося не через те, що їх м'якість передалася вставному **й**, що потім випав (**нѣе > нїе > не**), як думав Богородіцький (і фактично Шахматов), а «пересуненням артикуляції цих голосних у більш задню частину піднебіння» (10, 29), що Михальчук уважав взагалі за характеристичну рису української артикуляційної бази супроти інших східнослов'янських мов (3, 51).

Визнати первісну твердість губних перед **е** означало визнати, що після них **е** не могло розвиватися як **е** в інших випадках перед занепалими **ѣ, ѥ**, себто не могло переходити в **і**. Михальчук це і робить (10, 25), спираючися на слова типу **мед**, при іншому поясненні справді загадкові в українській фонетичній системі. Але, пояснивши таким способом цю загадкову форму, Михальчук знаходить натомість тоді далеко більше число форм, де **е** після губних таки перейшло в **і**, як-от **мітла, попіл, гребінь, піч, віз** та ін., що їх усі він змушений пояснювати аналогією, не дуже тут переконливою. Таким чином, спроба дійти компромісу між двома поглядами на характер староукраїнських приголосних перед **е, и**, відмежувавши губні від інших приголосних, не дала позитивного результату. Але самі приклади й міркування Михальчука в цій справі дуже цікаві й тепер і не втрачають свого інтересу після дослідів таких його наступників, як Кримський, С. Смаль-Стоцький, П. Бузук, К. Німчинов, В. Курашкевич та ін.

Не варто заходити тут у розгляд інших конкретних питань української історичної фонетики, заторкнених у Михальчука звичайно коротко або побіжно. Досить згадати, що і в них є чимало застарілого, але на свій час вони стояли цілком на рівні найповажнішої науки, а багато в чому були оригінальні й випередили не тільки сучасників, а і декого з пізніших упорядників загальних курсів історії української мови компілятивного характеру. Згадаю тут натомість наświetлення в Михальчука питання про церковнослов'янську мову на Україні і про генезу окремих слов'янських мов.

Загальновідома річ, що церковнослов'янська мова, вживавшись як церковно-книжна в різних слов'янських народів, набрала поступово в кожній країні особливого характеру. Традиційно говориться про середньоболгарську, сербську і «руську» редакцію її (Пор. А. Vaillant. Manuel du vieux slave, 1. 1948,

ст. 13 — 14). Цій статичній традиційній схемі Михальчук протиставляє цікавий образ поступового розгалуження церковнослов'янської мови. На думку Михальчука, церковнослов'янська мова спершу розпалася на дві редакції: південнослов'янську і східнослов'янську, а далі ці диференціювалися й собі: південнослов'янська — на сербську та болгарську, східнослов'янська — на західноруську (білорусько-українську) і східноруську («великоруську»). У межах передостанньої існували свої варіанти — білоруський та український (2, 53; 7, 6 — 7). Схема ця дуже спокуслива своєю динамічністю; однак вона здається надто апріорною в своїй симетричності і побудованою *ad hoc* за зразком традиційного уявлення про розвиток мов за теорією генеалогічного дерева (хоч Михальчук не цурався й теорії хвиль — пор. 4, 343). В усякому випадку з цього погляду ніхто не вивчав еволюції церковнослов'янської мови, а варт було б це зробити.

Думки Михальчука про генезу східнослов'янських народів просто вражають своєю глибиною і влучністю. Після того як вони були висловлені, появилось кілька дуже солідних і бистроумних праць на цю тему — згадати хоч би Шахматова і Г. Вернадського. Але такою ж мірою ці праці були й суґубо гіпотетичні. І коли сьогодні хочемо від гіпотез перейти до чогось хоч трохи стійкішого, то повертаємося якраз до того, що знав і ствердив Михальчук. Українців і білорусів Михальчук уважав за прямих спадкоємців двох первісних груп східних слов'ян, що їх він зве відповідно південнорусами й кривичами. Початок північноросійської групи він бачить у виселенні на північ південноруського племені словен, де воно змішалось з білоруськими елементами, — за такі Михальчук з цілковитою підставою вважав людність Псковщини. Тому, на його думку, північноросійська людність має «подвійну основу: південноруську і псковсько-кривську» (2, 42 — 44). Михальчук трохи глузує з українських патріотів, що схильні вважати сучасну українську мову «справжньою давноруською», але твердить, що українська мова і білоруська мова як пряме продовження мови давніх населеників своєї території, давніші від російської мови й народності, що «склалися з деяких відгалужень цих аборигенів, що виселилися в чужі краї» — головне фінські первісно (2, 49).

З великою проникливістю Михальчук говорить про білоруську основу південноросійських говірок (2, 43), причому «більшість загальновеликоруських специфічних ознак — пізнішого походження, тоді як особливості мови, властиві однаково мові малоруській і білоруській, що відрізняють їх від мови великоруської, складаються здебільша з архаїзмів» (2, 45). Питання в дійсності тут складніше, бо спільні риси української й білоруської мови виявляють два прошарки — доісторичний і часів їх спільного перебування в Литовській державі. Але поза тим побудова Михальчука далеко більше відповідає фактам, ніж зовсім фантастичні спроби Шахматова вивести головні особливості білоруської мови (акання) зі сходу або спроби Лер-Сплавінського й М. Трубецького довести первісну єдність українських, білоруських і південноросійських говірок у протилежність північноросійським. Справедливість вимагає зазначити, що пізніше й сам Михальчук визнав двошаровість українсько-білоруських спільних рис (5, 458), як також обмежив надмірне зближення української мови з північноросійськими говірками, постале, треба думати, під впливом концепції М. Костомарова.

Михальчук не надавав великого значення питанню про те, чи існувала єдина східньослов'янська мова («праруська»). Для нього більше важило підкреслити давність поділу східніх слов'ян на групи, і тому він у полеміці з Булічем силкувався довести, що є, власне, тільки одна риса, беззастережно спільна всім східньослов'янським мовам (повноголос), більш-менш сюди він погоджувався прилучити це початкове **о-** з **је-** (озеро, **осінь**) і **ж** із ***dj** (**пряжа**) (8, 165). Рис цих в дійсності було більше, але кінець кінцем для Михальчука важливішу роль грало не це, і в одному-двох місцях він навіть, правда, між іншим, уживає терміну «праруська мова» (8, 137), хоч поза тим він підкреслює не раз **споконвічний** поділ східньослов'янської мовної одиниці на південну й північну групи (2, 46, 71).

Більше важило для Михальчука те, що багатьма рисами свого звукового розвитку українська мова вибивалася поза межі східньослов'янських мов, перекидаючи місток то до західніх * —

* Хоч тут, на жаль, чи не патріотизм диктував Михальчукові звертатися більше до лужицької, кашубської й полабської мов, ніж до будь-що-будь ближчої польської (пор. 3, 55; 8, 177).

наприклад, у розрізненні долі первісних **о, е** від долі **о, е з ъ, ь** (2, 28), то до південних, власне, сербської — наприклад, у розвитку **ѣ** (8, 178). Михальчук знає, що ця спільність наслідків розвитку не завжди означає спільність самого розвитку. Він пише: «Розрізнення всіх цих звукових особливостей у малоруському наріччі відбулось самотійно і багато в чому йшло, незаперечно, іншими шляхами, ніж у інших вказаних слов'янських наріччях; але в даному випадку дуже характеристичний сам факт більшого зближення щодо цього малоруського наріччя з іншими слов'янськими наріччями, ніж з двома іншими руськими» (8, 178). Чим пояснити ці збіги, Михальчук не каже, саме розрізнення генетично-еволюційного погляду від синхронічного у нього тут не завжди чітко підкреслене, але це і подібні місця все-таки показують, що в засаді він розумів потребу такого розрізнення. До цього треба додати, що в деяких випадках Михальчук указав на справді давні факти, а особливо цікаві з-поміж них ті, що виявляють вагання української мови, кажучи модною термінологією, між сходом і заходом. Таке є, приміром, вагання форм дієслів типу **збирати – збірати, вмирати – вмірати** (3, 72). Недавно Л. Булаховський (Наукові записки Київського державного університету, V: 1, 102) спитувався пояснити другі форми — з **і** в корені — як позичення з польської, тим часом далеко слушніша спроба Михальчука зв'язати їх з проміжним характером української мови.

Послідовним висновком з цих поглядів Михальчука є запропонована ним класифікація слов'янських мов (2, 27–28). Він говорить про чотири групи їх: руську (північноруська підгрупа, себто російська й білоруська мова, і південноруська підгрупа, себто українська мова), лаську (польсько-кашубська й сербсько-лужицька підгрупи), чехо-словацьку (чехо-моравська й словацька мови) і балканську (ілірська підгрупа, себто сербохорватська мова з словінською, і болгарсько-македонська), але з'єднує ці чотири групи в два ряди пар, що взаємно перетинаються, а саме:

1. Південно-східній відділ (групи руська й балканська).
 2. Північно-західній відділ (групи ласька й чехо-словацька),
- а з другого боку:
1. Північно-східній відділ (групи руська й ласька).
 2. Південно-західній відділ (групи балканська й чехо-словацька).

Ця динамічна перехресна класифікація слов'янських мов, якби вона стала загальновідомою і була далі опрацьована, заощадила б славістам багато непорозумінь і зайвих дискусій. Але, як уже показано, Михальчук іде ще далі і показує щодо української мови ті риси, якими вона випадає з усього північно-східного відділу. Михальчук не робив цього щодо інших слов'янських мов, крім однієї принагідної зауваги про словацьку мову, він лишався україністом, і інші слов'янські мови цікавили його тільки в зв'язку з українською мовою. Але запропонований ним підхід до класифікації слов'янських мов далеко випередив погляди його сучасників і наступників і тільки в наші дні здобуває собі права громадянства. Що одним з попередників цього підходу був Михальчук, тепер ледве чи хто знає — надто тому, що цей погляд схований у примітці до одного з місць публіцистичного його «Листа до Пипіна».

4. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Це — найзастаріліша й найменш цікава, хоч і досі не позбавлена значення частина праці Михальчукової. Зрештою вона його, видно, й менш цікавила, ніж інші студійовані ним царини. Морфологічним проблемам він присвятив тільки дві праці (6, 11). Перша з них присвячена закінченню називного відмінка множини прикметників, друга — закінченням **-и|| -і** в м'якій групі іменників (за сучасною класифікацією це м'яка й мішана група першої відміни і третя відміна).

Проблема першої з цих статтів полягає, стисло беручи, ось у чому: сучасні українські форми прикметників типу **нова, нове, нову, нові** постали з старіших (т. зв. членних) форм типу **новая, новое, новую, новыѣ**. Постановля нових форм із старих пояснюють звичайно так, що два однотипні голосні стягнулися в один. Справді, так можна — бодай у теорії — пояснити перехід форм **новая** в **нова**, **новую** в **нову**, хоч і тут на перешкоді стоїть той факт, що абсолютна більшість українських говірок поза цим не виказує випадків стягнення. Але в формах **новоє, новыѣ** внаслідок стягнення треба було б сподіватися форм **ново,**

нови, а не в дійсності наявних **нове**, **нові**. Ще більше не відповідають старим членним формам сучасні подибувані головне в фолкльорі форми типу **новеє** (а не **новоє**), **новії** (а не **новийі**). Кримський виявив у північноукраїнських фолкльорних записах і в деяких старих текстах закінчення **-оѣ** в називному відмінку множини прикметників («Бѣгут конѣ все уланскоѣ»). Поскільки в українській мові **і** часто розвивалося з **о**, Кримський вирішив, що в нашому закінченні прикметників **і** теж походить із **о**, отже з первісного **-оѣ**, виявленого ним, постали форми називного відмінка множини типу **новії**, звідки вже, природно, мав утворитися стягненням тип **нові**, тепер панівний. От проти цього погляду Кримського й виступає Михальчук. Він викрикує один за одним усі приклади Кримського, розглядаючи їх як попсовані; порівнянням з іншими слов'янськими мовами він показує, що жадна з них не мала закінчення **-оѣ** в називному відмінку множини прикметників. Замість цього Михальчук пропонує повернутися до старої теорії стягнення. Він тільки доповнює її тим, що, на його думку, в цих закінченнях відбулася спершу асиміляція попереднього голосного наступному, як — додам від себе — в займеннику стара форма **єї** перейшла в **її**, бо **е** першого складу уподібнилося звукові **і** наступного складу.

Пізніші дослідження показали, що не мали рації ні Кримський, ні Михальчук. Кримський не має рації, бо форми на **-оѣ** в дійсності зовсім не первісні і типові тільки для деяких північноукраїнських говірок. Тому з них не можна виводити форми прикметника, спільної для майже всієї української мови. Михальчук помилявся, по-перше, тим, що заперечував справжність форм на **-оѣ**, вважаючи їх за хибно записані. Тим часом пізніші записи виявили їх наявність ще не в одній говірці*. По-друге, тим, що вподібнення буває в українській мові нормально в складі перед наголосом (як це є, наприклад, і в нашому прикладі **її**, але саме в членних прикметниках наголос не припадав на останній склад. До розв'язання питання пощастило щільно наблизитися геть пізніше В. Сімовичеві в статті «Морфологія

* Див., наприклад, П. Бузук. Діалектологічний нарис Полтавщини. Український діалектологічний збірник, 2, ст. 179; М. Левченко в Записках Історично-філологічного відділу ВУАН, XVIII, ст. 291. Фактично сам Михальчук пізніше визнав існування цих форм уміщенням запитання про них у (12, 127).

українських прикметників» (Slavia, 12): він пояснив ці форми українських прикметників не так із стягнення, як із структурного вподібнення відміни різних типів прикметників і займенників.

Тут якраз і виявляється слабка сторона морфологічних студій Михальчука: він лишається в них насамперед фонетистом; він не бере до уваги морфологічної структури мови і зумовлених нею процесів; він намагається пояснити всі морфологічні зміни з звукових змін. Де цього зробити вже ніяк не можна, там він удається до аналогії поодинокі взятих форм. Так робить він, зокрема, і в своїй другій статті на морфологічні теми — про закінчення іменників «м'якого» типу. Проблему, чому старі закінчення давального — місцевого відмінка однини типу **земли, кости** (а в останньому випадку це стосується також і називного — знахідного відмінка множини), зберігані великою мірою в західньоукраїнських говірках, у решті говірок заступлені типом **землі, кості**, він розв'язує тим, що тут впливали іменники «твердого» типу (**вода — воді**). Пояснення це традиційне, але що воно недостатнє, ясно хоч би з того, що вплив міг же йти і в зворотному напрямі, і треба пояснити, чому так не сталося, як також і те, чому вплив не захопив південно-західніх говірок.

Якщо в фонетичних питаннях Михальчук випереджав більшість своїх сучасників, то в морфології він був типовим представником свого «молодограматичного» часу і, як більшість молодогограматиків, не розумів специфіки морфології супроти фонетики. Тому ці його праці найбільше застаріли на сьогодні. Є в них і окремі фактичні помилки, але вони мають менше значення, ніж методологічна недосконалість.

5. ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ МОВОЗНАВСТВА

У нас повелося трохи зневажливо окреслювати всю другу половину XIX сторіччя як добу «народництва». Михальчук був людиною цієї доби, цього покоління. Але назвати його народником дуже важко. Його круговид, його ідеали, його підхід до

питань виявляють у ньому людину незмірно ширшого діпазону й більшого масштабу. Звичайно, доба ставила перед ним конкретні завдання, і він мусів їх виконувати. Головним з них було: оборона самостійності української мови і української культури. Цьому присвячена добра третина Михальчукових праць. Але вони на цьому не обмежуються, і тому вони зберігають свій інтерес, тоді як праці багатьох його сучасників, що далі не йшли, тепер уже ніхто, крім фахових істориків тієї доби, не читає. Така вже доля конкретно-історичних завдань окремих поколінь: поколінням у с и т ь виконати це завдання, інакше самому життю нації загрожує загибля; і честь і слава сумлінним працівникам цього покоління. Але те, що вони здобули боєм, важкою працею і навіть жертвою життя, потім стає samozрозумілою річчю, і їхні праці стають цариною бібліографа і історика. Живим для наступних поколінь у них лишається те, що не входило в життєве завдання їхнього покоління, що перевищувало це завдання, що здавалося сучасникам зайвим, недоречним або незрозумілим.

Визнання самостійності української мови й культури і права їх на розвиток сьогодні не проблема для жадної живої людини. Михальчук боронив ці права вперто і послідовно. Але, на щастя, він на цьому не обмежився, і тому сьогодні ще можна читати його як живого, з зацікавленістю, з процесом співдумання. Передусім Михальчук підносився над пересічним рівнем свого покоління ідеєю тягlosti й переємности української культури. Він сам каже, і то двічі, що для нього Святослав, Володимир, Богдан Хмельницький, Сильвестер Косів і «сьогочасні працівники» українства стоять на одній лінії (3, 12—13; 8, 183—184). Але ще виразніше це наставлення, коли йдеться про стару українську літературу, зокрема доби бароко, яку довго навіть її дослідники (типу М. Сумцова) вважали за штучну, ненародну, а тому позбавлену всякої мистецької вартости. В протилежність цьому Михальчук виступає з ідеєю всеохопної національної синтези. «Забуті традиції, — пише він (2, 55), — легко відновляться з часом самі собою», бо існує «живий генетичний зв'язок між цими пам'ятками й сучасною чисто-народною літературою». Постава питання така ж несподівана для того часу, як, скажімо, було б визнання свого переємного зв'язку з Драгомановим у донцовському «Віснику».

Позитивізму, притаманному добі, Михальчук віддає певну данину, але не надто значну. Лінгвістику він схильний визначити як природничу науку, і її завдання формулює так: «Відшукування й визначення як загальних властивостей організації людської мови, так і відмінностей у цих властивостях, що зумовлюють собою утворення самотійних типів її організації й походження родових і видових модифікацій кожного з цих типів, що творять і собі різні категорії й групи діалектичних явищ. Отже, істотою й характером своїх завдань лінгвістика приєднується, звичайно, до групи природничих наук» (4, 342). В диференціації мов він бачить один з проявів біологічного розвитку взагалі (8, 148).

Однак ця данина позитивістичній добі з її культом природничих наук як наук *par excellence* не проймає собою дослідницької праці Михальчука. Навіть навпаки. Вона лишається за бортом його праці. Його конкретні наукові дослідження визначають не меншою мірою засади романтичного ідеалізму. Почати з того, що позитивізм з його шуканням конкретного, дотикового за єдину реальну одиницю мови вважає мову особи, як це стверджував, приміром, провідний теоретик молодограматизму Герман Павль (напр., у *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Галле, 1937, ст. 28). Навпаки, для Михальчука «реальним представником мови є лише найпростіша й неподільна одиниця її, звана «говіркою» (8, 144), себто явище надіндивідуальне, нематеріальне, конструйоване в абстракції, в ідеалі.

Чим же тримається єдність цієї одиниці, якою є, між іншим, для Михальчука, як побачимо далі, також і всяка літературна мова? Самою природою даного племінного (= національного) відтінку, відповідає Михальчук (2, 23). Відтворенням характеристичних психологічних особливостей племені (нації), веде він далі (2, 28). «Коли безперечно правдиве відоме речення "le style c'est l'homme", то ще безперечніша ця істина, коли її прикласти до мови кожного окремого народу. Мова править за живий та безпосередній відбиток усього психологічного складу того народу, що нею говорить. У словнику, фразеології, у т. зв. ідіотизмах мови нерідко відбилися щонайінтимніші і щонайхарактерніші риси фантазії, почуттів та думок даного народу, які часом не можна віддати мовою іншого народу. Разом із тим з

рідної мови є носій вікових надбаннів розумової та моральної культури даного народу й пам'ятка побутових, громадських та політичних долі і вражінь, що він зазнав їх протягом усенької своєї історії. Нарешті, з рідною мовою даного народу органічно зв'язуються віками накопичені продукти його художньої — усної й пісенної (писемної? — Ю. Ш.) творчості, що з ними тісно сполучені так само різні інтимні подробиці його світового й побутового вжитку. Одне слово, рідна мова народу — це живий безпосередній вислів усієї його особистості, його душевного життя й його генія» (7, 11 — 12).

Особистість народу, геній народу, психологічний склад народу — їх віддзеркалення в мові — вся ця термінологія і саме коло понять безконечно далекі від позитивізму і є не що інше, як повторення загальників гумбольдтівського ідеалізму. З цих же джерел іде й констатування «стихійного прагнення» кожного «говору» зберігати свою цільність і індивідуальність, констатовані Михальчуком (8, 146). Ці принципи переносяться і на розвиток мов. За Михальчуком, історія знає як природний процес тільки диференціацію мов, але інтегрування мов, злиття двох чи більше мов в одну можливе тільки під тиском насильства (7, 11; 8, 145), себто чинника позамовного. Навіть у визначенні якої-небудь говірки на роль літературної мови першорядну роль відіграє найбільша здатність її висловлювати культурно-психологічний тип усієї нації (2, 22).

Само по собі — це, не позбавлене еклектичності, сполучення елементів позитивізму з провідною гумбольдтіянською настановою не являє індивідуальної риси Михальчука як ученого й людини. Воно було типовою ознакою і відмінною рисою саме українського народництва в протилежність, приміром, російському народництву, і тут Михальчук теж виступає як син своєї доби. Але з цих загальних, а часто в українській дійсності того часу загальникових засад зовсім несподівано виростає оригінальність його як лінгвіста. Вона виявляється в тому, що втілення «генія нації» в мові він шукає не тільки в психологічній стороні останньої, як це можна думати, виходячи з наведеної вище просторо викладеної думки його про мову як «стиль» народу, а і в структурній. І тут Михальчук виступає як глибоко оригінальний мовознавець, чиї шукання йдуть у тому ж річи-

щі, що шукання його видатних сучасників — Бодуена де Куртене, Крушевського й де Соссюра, провісників і, сказати б так, праосновоположників фонологічно-структурної методи в лінгвістиці.

Цього не було в сучасних Михальчукові українських мовознавців. Навіть у геніяльного Потебні думка йшла в іншому напрямі. Звичайно ж обмежувалися на гіпостазуванні окремих, випадково прийманих за типові і зв'язуваних з «душею» мови й народу рис мови. Саме з цього погляду дуже характеристична полеміка Михальчука проти Науменка. В. Науменко в своїй (зрештою корисній) книжці про фонетичні особливості української мови ввесь історичний розвиток звуків української мови — принаймні в частині вокалізму — висвітлював з погляду особливого нахилу української мови до звука *і* — погляд, висловлюваний ще Я. Головацьким (ЗНТШ, 121, ст. 156), та зрештою він ще й досі навіть побутує у декого з українських мовознавців. Саме в цьому Науменко ладен був шукати характеристичної відмінної риси української мови супроти інших східньослов'янських мов. Михальчук показує, що це, по-перше, фактично неправильно, бо українська мова має менше *і*, ніж, приміром, ті північноросійські говірки, що, зберігши старе *и* з вимовою *і*, водночас змінили *ѣ* на *і*, а також, що *і* в самій українській мові всі нові *і* не заступили втрати старого *и*, що вимовляється тепер радше як звук ряду *е* (3, 49). До цього можна було б додати, що це твердження фактично виводить поза межі української мови північноукраїнські говірки, де новому українському *і* відповідають інші звуки, зокрема під наголосом так звані поліфтонги, що про них була мова вище.

Але важливіші не фактичні, а принципові заперечення. Михальчук у засаді взагалі відмовляється шукати характеристичності мови в її зовнішніх моментах, як-от перевага того чи того звука, того чи того закінчення або що. Він переносить питання в сферу структурних особливостей мови. Ідеться фактично насамперед про співвідношення й функції елементів мови, хоч Михальчук здебільшого не формулює цього чітко, віддаючи чималу данину психологізмові. Він робить наголос на те, що «між південноруською (себто українською — Ю. Ш.) і північноруською (себто первісно білоруською — Ю. Ш.) діалектними

групами існують не самі тільки зовнішні і більш або менш дрібні відхилення в мові, легко зводжувані до спільних знаменників, а багато корінних, принципових відмін у звуковій і граматичній будові мови, посилюваних ще особливою системою різноманітних комбінацій у мові кожної групи тих самих елементів і форм» (2, 26; пор. ще 8, 155).

Перенесення питання в площину структури мови і порівняння не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, — ось те нове, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників і робить його попередником, наприклад, такого українського мовознавця, як Василь Сімович. Ця загальна настанова не лишається в Михальчука тільки проголошеним принципом. Своє конкретне застосування вона знаходить у його теорії різниці між наріччям, мовою та ідіомом і в його теорії фонемі. Обидві вони між собою щільно зв'язані і разом становлять дуже цікаве переборення виключного історизму в мовознавстві — на ґрунті самого ж таки історизму. Треба не спускати з ока, що то був період цілковитого панування історизму взагалі в мовознавстві. Молодограматики твердили, що наука про мову може бути історичною або перестане бути наукою взагалі. Далеко глибший від них Потебня все-таки цілком лишався на ґрунті історизму, виявляючи в мові нашарування різних епох розвитку людської свідомості. Тим часом Михальчука явно тягло до синхронічного, структурного вивчення мови. Вислідом бажання примирити ці дві настанови і стали його щойно названі теорії.

Розрізнення наріччя, мови й ідіому диктувалося назовні практичними потребами оборони прав української мови. Але воно не обмежувалося на них, перероставши в початки ширшої теорії. В основі це розрізнення в Михальчука має історично-генетичний характер. Як приклади ідіомів він називає: аріоевропейський, семітський, уралоалтайський, себто те, що звичайно розглядають як мовні родини чи прамови. Мови в нього — слов'янська, германська, романська тощо. Нарешті наріччями він зве, наприклад, у межах «слов'янської мови» те, що звичайно звуть мовами: чеську, українську, російську та ін. Історично мови постають унаслідок диференціації ідіомів, а наріччя — внаслідок диференціації мов. Але найцікавіше, що, за Михальчу-

ком, мови далі живуть у наріччях, а ідіоми — в мовах, себто кінець кінцем теж у наріччях. Таким чином, сучасне «українське наріччя» є не тільки нащадок «слов'янської мови», як і «аріо-європейського ідіому», а і само воно ще й сьогодні є тим і тим. В «українському наріччі» сьогодні відкладені певними шарами обидві попередні стадії, чи, може, краще сказати, щаблі мовного розвитку. Ідіом відкладений у мові, а через мову і в наріччі особливою системою кореневих морфем — цих «найпростіших органічних злук формального й матеріального першопочатку мови». Мова відкладена в наріччі «системою словника, граматики й фонетики». Але кожне наріччя не тільки переформовує назовні ці елементи, а — і це головне — встановлює в них власні співвідношення. От ці власні співвідношення і є в суті речі критерієм самостійності даного наріччя і приналежності до нього тих чи тих говірок — єдиної, як ми вище бачили, на думку Михальчука, реальної, а не абстрактної мовної одиниці, себто критерієм у визначенні географічних меж даного «наріччя» (4, 342—344).

Ці своєрідні, притаманні тільки даному «наріччю» співвідношення успадкованих і звичайно спільних з іншими «мовами» складників кожного «наріччя» виявляються насамперед через «систему етимологічних фонем». Супроти них менше значення мають — самі по собі дуже важливі — інші риси «наріччя», що їх Михальчук називає в такому порядку: 1. Особливий добір успадкованих слів і форм і власне формальне й значеневе «оброблення» їх; 2. Особлива відміна фізіологічно-акустичного характеру звукової системи; 3. Новотвори й позичення в словнику, граматиці й фонетиці і 4. Суб'єктивні відтінки, особистості характеру й стилю мови, що безпосередньо відбивають індивідуальний характер і темперамент народу (2, 143). Справедливість вимагає відзначити, однаке, що і в цих точках, особливо двох перших, проглядають риси все того ж структуралістичного підходу.

Перше ніж перейти до питання про фонему, чи пак «етимологічну фонему», — центрального в системі поглядів Михальчука, слід ще кинути погляд на те, як він трактував літературну мову. Концепція літературної мови в Михальчука теж відмінна від народницької, і підносить його над народниками, і теж становить своєрідну синтезу національно-романтичного гумбольдті-

янства з зародками структуралізму. Літературна мова-бо для народників — просто одна з народних говірок, що набуває загальнішого значення звичайно через свою центральність; а критерієм оцінки літературної мови є насамперед її близькість до народної (селянської) мови. Це було основою, наприклад, відомого твердження І. Нечуя-Левицького про те, що літературна мова повинна не відбігати від мови «баби Палажки» («Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом». — «Сьогочасне літературне прямування». — «Правда», 1878, ст. 26), і це надовго визначило собою діяльність багатьох українських пуристів.

Замість цього Михальчук вважає, що на ступінь літературної мови підноситься та говірка, що «явилася, можливо, типовим виразником корінних етимологічних засад групи як звуково, так і формально і поділяла основні течії їх (усіх говірок даного "наріччя" — Ю. Ш.) історичного і діалектного розвитку» (2, 21). Отже, тут в основу покладено не народницький, а радше національний принцип. Але з особливою виразністю Михальчук відходить від народницького погляду своїм твердженням про штучний і вироблений характер кожної розвиненої мови, яка є «систематичний витвір найвищого мистецтва, так само, як і культурна музика, малярство, різьбарство і ін. мистецтва» (7, 16). Погляд цей рішуче кладе край усяким спробам спрощення в літературно-мовній політиці, таким типовим для українського народництва в мовознавстві аж до наших днів, усяким спробам перетворити літературну мову на мову свого села («А в нас говорять так!»). Критерієм вартости літературної мови стає не її близькість до мови баби Палажки, не її зрозумілість «кожному селянинові», а її структурна однотипність з усім «наріччям».

Тут ми знову приходимо до «системи етимологічних фонем», або, як Михальчук їх називає в іншому місці, «історично-діалектних фонем», «етимологічно-діалектних фонем» (2, 22; 5, 456). Щоб зрозуміти, який зміст Михальчук вкладає в це поняття, використаємо один з його прикладів.

Однією з відмінностей української мови проти російської він вважає те, що українська мова має фонему $\frac{0}{\hat{0}}$ тоді як ро-

сійська має фонему *o* (3, 64)*. Який зміст ховають ці формули? Вони означають, що російське *o* в засаді є само собі рівне і нормально виступає в цілковитій одності звука й функції. Натомість в українській літературній мові, як і в південноукраїнських говірках, *o* нормально чергується з *i* (**ніж — ножа**), воно наче розщепилося на ці два звуки, які, однаке, несуть ту саму функцію, так що в формі, наприклад, **дім** мовець одразу і безпомилково впізнає тільки інший вияв форми **дом(y)**. В першій з цих форм, отже, є, на думку Михальчука, та сама «етимологічна фонема», тільки в іншому звучанні. Тим, що історично тут теж було *o*, Михальчук позначає цей варіант, або, як він його називає, «дивергент» старого *o*, знаком, позиченим з етимологічного правопису М. Максимовича, — **ô**. Що це **ô** в літературній мові і в південноукраїнських говірках виступає у вигляді *i*, а не якого-небудь іншого голосного, не має найменшого принципового значення; є говірки (карпатські і північноукраїнські), де воно виступає в вигляді *y*, *и* або поліфтонга (типу **уô** чи ін.), але суть фонемою лишається та сама, бо ці звуки чергуються там з *o* так само і в тих самих умовах і позиціях, що південноукраїнське й літературне *i*** . Отже, для української мови як цілості властиве те, що фонема *o* складається з двох «дивергентів», як також самі засади їхнього чергування. Ця система відносин, з одного боку, відокремлює українську мову від інших східнослов'янських мов (почасти зближуючи з західнослов'янськими мовами), а з другого боку, об'єднує всі українські говірки в одну цілість.

* Михальчук не дає прямо формули цієї російської фонемою, але, здається, так треба б побудувати в дусі його міркувань. Формула ускладнилася б, якби взяти відміни російського *o* в ненаголошених складах, але, можливо, не випадково Михальчук цих чергувань взагалі не розглядає. Говоривши про зумовлені ненаголошеністю зміни *e* в південноукраїнських говірках (4, 351), Михальчук схильний вивести ці зміни в розряд «статико-антропофонічних», себто неісторичних і, кінець кінцем, просто неістотних для системи мови. Якщо це так, то, звичайно, неслухно, бо саме ці явища характеризують сучасну систему мови в її русі, і якщо вони навіть неісторичні з погляду сьогодення (про це можна б дискутувати), то напевне будуть історичні з погляду завтрашнього дня. Проте виразно своїх поглядів на чергування голосних, зумовлені наголосом, Михальчук не виклав.

** В дійсності умови ці не зовсім ті самі, бо в північноукраїнських говірках «поліфтонги» бувають тільки під наголосом, але це тільки геть пізніше виявив Вс. Ганцов. Та тут для нас важить не так фактична сторона того чи того прикладу, як з'ясування принципу.

У цю «етимологічну фонему» можна і треба, за Михальчуком, внести дальші ускладнення, насамперед відрізнєння *о*, посталого із *ъ*, що не має «дивергента» *ô* (пісок, сон), знов-таки на відміну від російської мови, де *о* з *ъ* цілком збіглося з основним *о* (2, 28)*. Особливо багато уваги Михальчук приділив українській «етимологічній фонемі» *е* через її велику ускладненість (3, 64; 2, 28; 4, 346); але цього не буду тут подавати, бо це вимагало б дуже довгого історико-фонетичного коментаря.

Таким чином, Михальчук доходить до висновку, що «мова складається, власне, з фонем; прості ж звуки є лише матеріал для останніх», що «органічний елемент» мови — це її фонemi, а «звичайні конкретні звуки» — неорганічний елемент. У цих висновках, як і в самому терміні «фонема», Михальчук збігається з ученими «казанської школи», передусім уже згадуваними Бодуеном де Куртене й Крушевським, а також В. Богородіцьким. Наприклад, Бодуен де Куртене визначив 1881 р. фонему так: «Знаки ... фонем — це знаки фонетичних типів, знаки абстрактів (отвлеченностей), знаки результатів, очищених від позитивно даних властивостей дійсної появи або існування» («Русский филологический вестник», 5, ст. 335). Однак є між самим підходом Бодуена де Куртене і Михальчука дуже істотна різниця. Бодуен де Куртене підходить психологічно і принципово неісторично; у Михальчука на перший план виступають не психологічні моменти, а суто структурні; не сприйняття мовця, а об'єктивні властивості мовної системи — і він поєднує в своєму визначенні фонemi і в своїх формулах фонем

* Знову ж твердження не зовсім точне, бо Михальчук не взяв до уваги чергування цього *о* в обох мовах з нулем звука (укр. сон — сну, рос. сон — сна). В своїй основі думка ця позичена, однак, в Потебні, тільки в останнього обережніше зформульована (Пор. його «К истории звуков русского языка», Вороніж, 1876, ст. 84). Так само й зародок теорії «етимологічної фонemi» можна вбачати в такому висловленні Потебні в «Заметки о малорусском наречии», Вороніж, 1870, ст. 24: «Малоруське наріччя в розумінні сукупности малоруських чи точніше південноруських говірок, характеризується не тільки тим, у що змінюються звуки *о* та *е* (таких змін цих звуків відомо не менше вісьмох, що в них принаймні п'ять є в інших слов'янських наріччях), скільки схожістю або єдністю умов цих змін і їх вихідною точкою». Взагалі можна б знайти чимало спільного з Потебнею в Михальчука, воно визначалося спільними елементами гумбольдтіанства в обох. Але натяки Потебні виростають у ширші теорії в Михальчука.

сучасне, статичне, синхронне з історичним, або, висловлюючися його термінологією, виявляє дані ідіому й мови в наріччі, хоч — і це треба підкреслити — тільки ті дані ідіому й мови, що виступають у «наріччі» в живому, чинному функціонуванні.

Це робить Михальчук не тому, що він не розрізняє взагалі синхронії й діяхронії, системи й розвитку. Ні, він виразно говорить, що це два різні погляди і протестує проти їх механічного змішування (3, 60). Він так само виразно розрізняє здебільшого (пор. вище застереження на стор. 19—20) «загальну організацію (статику) говірки» від її «функціонування (динаміки)» (4, 349). Поєднання структурного з історичним у Михальчука цілком свідоме й принципове. З погляду науки де Соссюра й ранньої фонології це був мінус, недотягнення. Але саме в наші дні мовознавство знов шукає містка між статикою й динамікою, між системою й розвитком — і тут воно може вітати в особі Михальчука безпосереднього попередника цих шувань. Не будемо твердити, що наше покоління дійшло істини — наука ніколи не доходить її остаточно, хоч кожна генерація тішить себе тим, що вона відкриває цю істину. Не відкрилася істина, напевне, і Михальчукові. Але фактом лишається, що Михальчук випередив своїх сучасників на двоє поколінь, а це вже багато.

З цих загальних фонологічних, але зовсім своєрідних у своїй фонологічності настанов Михальчукових впливає і багато цікавих часткових його поглядів, як-от, приміром, характеристика артикуляційної бази української мови в (9); вимога відрізнити не тільки «м'які» приголосні від «твердих», а і «м'які» голосні від «твердих», викладена, правда, в ледве чи стійній формі твердження про поліфтонгічну вимову всіх голосних і обов'язковість у кожному звуку веляризаційного або паляталізаційного складника (3, 46), але в засаді плідна для розуміння фонологічної системи східньо- і західньослов'янських мов*; обґрунтування потреби писати ї, а не і, коли воно походить з ѣ або е і м'якшить попередній приголосний (3, 56) і т. д. З цього впливає і його викладене вище оригінальне пояснення переходу о в і в південноукраїнських говірках.

* Ця вимога застосована між іншим у (12).

Праці Михальчукові, незважаючи на їх фрагментарність, незважаючи на те, що частина фактичного матеріалу, природно, застаріла, незважаючи на те, що в них наука подеколи не відмежована від публіцистики і що Михальчук ніколи, на відміну від, приміром, Потебні, не виходить поза межі слов'янських мов, і сьогодні навівають багато цікавих і плідних думок і читаються з тим інтересом, який збуджують завжди праці людей, що жили наукою, а не робили з допомогою науки свою життєву кар'єру.

Незаперечні в Михальчука перегуки з де Соссюром, що його загальнотеоретичних поглядів, не опублікованих за його життя, Михальчук не міг знати. Незаперечні так само його зв'язки з Потебнею, а особливо з «казанською школою» мовознавства. Ці останні мали також і особистий характер. У «казанців» Михальчук багато чого навчився. Але була істотна різниця в первісному, сказати б, підсвідомому підході казанців і Михальчука до явищ мови. «Казанці» виходили з постулату людини взагалі. Це вело їх до надмірного психологізму, інтроспекції, часом — занедбання об'єктивних критеріїв, цієї основи всякої науки. Михальчук же виходив з далеко конкретнішого образу національної людини. Звідси впливала в нього головна увага не до індивідуальної мови — проблема ця взагалі не фігурує в його працях, а до національної мови як цілості. А це прямо вело його до вивчення структури мови і робило його більшою мірою, ніж «казанців», попередником сучасного структуралізму. З індивідуально-психологічної настанови «казанців» логічно впливав розрив статичної й динамічної мови: одна людина є об'єкт історії, може бути суб'єктом історії, але собі вона завжди уявляється замкненою цілістю, виключеною з руху. Свої зміни людина помічає, коли порівнює фотографії різних років, але кожного завтра вона думає, що дорівнює собі вчора. Навпаки, національний підхід Михальчука привів його логічно до передчуття тієї синтези психологічного й структурального, синхронічного й діяхронічного, що здається метою шукань сучасної лінгвістики.

Цей національний підхід, який у Михальчука ніколи не ставав національною вузькістю й обмеженістю, визначив усю його працю як ученого. Він визначив і його біографію, і його публі-

цистичні виступи. Та ми б зійшли з історичного погляду, якби ставили до Михальчука, особливо до 1905 року, приміром, вимогу державництва. Як і інші люди його покоління, він не був державником, а культурником. Він гаряче протестував проти становища «настражданого раба» (2, 4), що в ньому перебував український народ і українська культура в царській Росії, боровив їх «повноправність» (2, 9), доводив, що панівне становище російської культури визначене тільки «правом сильнішого» (2, 13), пророкував нетривкість і недовготривалість російського «ветхозавітного режиму» (2, 59), але він уважав українську державу неможливою не тільки практично тоді, а і взагалі, бо, на його думку, це виключене самою українською національною вдачею з її рисами «глибокого ліризму аж до наївної добрودушности, меланхолійної споглядальности, нахилу до аналітики та критицизму, здобреного тонким гумором, і взагалі перевагою рис, які характеризують швидше жіночу, аніж чоловічу вдачу» (3, 40).

Він виступає навіть проти спроб утворити українську державу, бо вони «щоразу коштували цьому плем'ю цілого моря сліз та крови, залишаючися раз у раз безплідні й несучи за собою громадський хаос, руїну та страшенну моральну втому» (3, 39). Тим-то він приймав належність українців до державних організмів Росії й Австрії, вимагавши тільки забезпечення їм прав на вільний культурний розвиток. І це, незважаючи на те, що він дуже добре бачив справжню природу Росії і, ніби передбачавши розвиток сучасних подій, констатував неминучість занепаду симпатій до Росії в інших слов'янських країнах, бо «всі ці співчуття будуються... на вельми невиразному і більш або менш хибному уявленні про Росію, її історію й політику минулого й сучасности» і «випаровуються при ближчому знайомстві з справжньою Росією» (2, 39). У своїй автобіографії він писав, що ще змолodu відчув «глибоке зневірення до моральної і життєвої вартости польщини й російства яко національно-культурних і соціально-політичних режимів» (ЗНТШ, 121, ст. 235), хоч одразу застерігав, що «ми також добре знали і зовсім не заперечували того, що й в польській і в російській культурі малося теж багато дечого дуже хорошого, яке взаємно (цікава думка! — Ю. Ш.) в значній мірі могло нейтралізува-

ти їх вади» (там же, ст. 235 — 236). Не позбавлений інтересу також виступ Михальчука проти Драгоманова, якому Михальчук закидав зараженість духом російської культури. Статті Михальчука Драгоманов не опублікував, обмежившись на оголошенні (в «Громаді») своїх заперечень цьому «Українцеві», як підписався був Михальчук. Уже багато років пізніше, згадуючи про це, Михальчук писав: «Я і тепер, ще більше навіть, ніж тоді, переконаний, що в основі світогляду і психології росіян лежить нігілістичний мотив і що єдиний догмат, який в ґрунті зовсім щиро (тайно чи явно) визнає в своїй душі російський інтелігент усякого напрямку (як Побідоносцевського, так і Толстовського) єсть нірвана» (69).

Взаєминам України з Польщею Михальчук приділив менше уваги, хоч тут, напевне, бувши українцем польського виховання, міг би сказати багато й цікаво. Одначе з його побіжних висловлювань на ці теми видно, що він уважав обидва народи за дуже зближені в історичному розвитку, причому підкреслював, що їхні культури запліднені взаємно. «Переважний тип сучасної польської культурної людини, — писав він (2, 12), — і антропологічно, і психічно має на собі явну відбитку помітної участі в виробленні його південноруських (себто українських — Ю. Ш.) племінних елементів уже й тому, що до складу польської інтелігенції ввійшов чималий контингент осіб південноруського походження багатьох послідовних генерацій. І ця обставина хоч-не-хоч зв'язує польську інтелігенцію з південноруським народом і краєм. Не підлягає жадному сумніву, що якби ця інтелігенція як самостійне ціле склалася на самій польській, чисто мазурській національній основі, вона мала б цілком інші риси характеру й темпераменту, мала б зовсім інакшу фізіономію і, ймовірно, іншу історію».

Цей загальний погляд Михальчук переносив і на мовні взаємини двох націй. Він заперечував «загальнопоширену думку про рясноту польонізмів» (5, 488) в українській мові, справедливо вважавши, що через те, «що польська літературна мова заснувалася на «малопольській» говірці, найближчій до західніх говірок малоруського наріччя, і внаслідок многовікового спільного культурного життя поляків з малоросами, а також участі в польській літературі багатьох письменників малоруського

походження, ця мова позичила з малоруського наріччя розмірно навіть більше елементів, ніж російська літературна мова» (8, 161). Погляд цей, що знайшов потвердження в К. Ніча (наприклад, у «Сборник на чест Л. Милетич», Софія, 1933, ст. 242) і в автора цих рядків («Україна», 2, 1949, ст. 99—107), ще чекає свого опрацювання на фактах. Михальчук і тут випередив своїх сучасників, як він випередив їх багато в чому, хоч, природна річ, багато в чому не міг не лишитися сином своєї доби *.

Завданням цього нарису й було показати в головних рисах, у чому Михальчук був зв'язаний із своїм часом, а в чому він може говорити з нами як наш сучасник. Михайло Грушевський оцінював значення Михальчука такими словами: «Після Потебні і крім Потебні, українське слово не мало, мабуть, рівного йому знавця, лінгвіста-мисленика, якого вабили до себе найглибші проблеми слова-звука» («Укр. жизнь», 1914, 4, ст. 25). Це була чиста правда для 1914 року, коли ці слова написано. Але різниця між Михальчуком і Потебнею, як показано вище, була не тільки в масштабі і в глибині ерудиції, а і в самій настанові. Це забезпечує Михальчукові в історії української науки про мову місце, незалежне від його геніяльного сучасника.

* Цікаво, між іншим, відзначити, що Михальчук дуже високо оцінював роль Галичини для України. Незадовго до смерті, підсумовувавши свою діяльність, він писав: «Більш усього я ставлю собі в заслугу те, що здавен-давна твердо вірив, що Галичина стане для нас своїм «П'ємонтом» і завсіди гаряче пропагував цю ідею між нашими земляками» (ЗНТШ, 121, ст. 237). Між іншим, з логіки цього порівняння мало б випливати, що на кінець свого життя Михальчук змінив свій скептичний погляд на можливість української державності. Але мені невідомі інші позитивні матеріали, що стверджували б цю зміну, тож питання це для тих років треба лишити відкритим.

З ЛІТЕРАТУРИ

Література про Михальчука в головному вичерпується некрологами в рік його смерті. Важливіші з них:

А. Василько (Ніковський). К. П. Михальчук. «Рада», 1914, ч. 80 і «Украинская жизнь», 1914, 4.

А. Ніковський. К. Михальчук як філолог. ЛНВ, 1914, 4, 5. (Найдокладніша досі характеристика наукової праці Михальчука).

М. Грушевський. Раз добром налите серце. «Рада», 1914, ч. 80.

М. Грушевський. Константин Михальчук. «Україна», 1914, 2.

С. Єфремов. Під тяжким хрестом. «Рада», 1914, ч. 110.

А. Шахматов. Памяти К. П. Михальчука. «Укр. жизнь», 1914, 4.

Д. Д-ко (Дорошенко). З споминів про Михальчука. ЛНВ, 1914, 5.

Вол. Я. (Володимир Ярошенко?) На страже научной правды и об'ективности. Там таки.

Вол. Я. Костянтин Михальчук. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. СХХІ, 1914 (Тут і важлива «Автобіографічна записка» Михальчука).

С. Петлюра. Памяти К. П. Михальчука. «Укр. жизнь», 1914, 4; потім вийшло українською мовою в книжці С. Петлюри «Незабутні».

Е. Тимченко. К. П. Михальчук. Русский филологический вестник, 72, 1914.

Є. Тимченко. Огляд наукових праць К. Михальчука. Філологічний збірник пам'яті К. П. Михальчука. Київ, 1915.

Біографічні відомості про Михальчука можна знайти в працях:

К. Михальчук. Из украинского былого. К воспоминаниям Б. С. Познанского. «Украинская жизнь», 1914, 5—6, 8—10.

В. Міяковський. З молодих років К. Михальчука. «Україна», 1924, 4.

Ол. Тулуб. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука (з архіву Ів. Стешенка). «Україна», 1927, 5.

Докладніше наświetлення К. Михальчука як діалектолога подає стаття:

J. Sherech. Kost' Mychal'čuk (1841—1914) als Dialektologe. «Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique», I, 1. 1952.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Айналов Д. — 37

Бабак І. — 25

Баллі Шарль — 69, 85

Барвінок Ганна — 12

Безсонов — 10

Бескровний А. — 42, 80

Білецький О. — 6

Білодід І. — 16

Богородіцький В. — 95, 105, 120

Бодуен де Куртене Я. — 37, 50, 83,
84, 85, 88, 96, 115, 120

Бойков Іван — 11

Брок Оляф — 87

Будде Є. — 9

Буділович А. — 98

Бузук Петро — 18, 22, 23, 24, 26, 28,
35, 45, 48, 85, 105, 111

Буйний Корній — 11

Булаховський Л. — 6, 16, 108

Буліч С. — 95, 107

Вандрієс Ж. — 85

Варченко — 22

Василевський Ст. — 25, 89

Ващенко В. — 21, 22

Ваян А. — 75

Вернадський Г. — 106

Верхратський І. — 72

Вовк Ф. — 55

Володимир (князь) — 112

Волошин Є. — 17

Ганцов Всеволод Михайлович — 6,
7, 15, 18—23, 26—28, 32—56, 76,
80, 90, 99, 102, 119

Гладкий Микола — 11

Гладкий П. — 18

Головацький Я. — 115

Голоскевич Григорій — 11, 15, 33

Горбач Ол. — 75

Горецький Петро — 11, 89

Грінченко Борис — 9, 10, 12, 16, 97

Грінченко М. — 15, 33

Грушевський Михайло — 36, 125

Гумбольдт В. — 67

Гумецька Л. — 17

Галаган Павло — 37

Гартнер Т. — 17, 52

Голанов — 74

Дем'янчук Василь — 17

Дікарев А. — 95

Долобко М. — 43, 99

Дорошенко Д. — 38, 98

Драгоманов — 112, 124

Драй-Хмара — 89

- Дурново М. — 17, 35, 47, 48, 54, 55, 74, 99
- Есперсен О. — 85
- Єфремов Сергій — 7, 11, 15, 33, 38
- Жилко Ф. — 21
- Житецький Павло — 9, 10, 16, 17, 96
- Заньковецька — 37
- Зілінський Іван — 26, 27, 35, 53, 54, 55, 99
- Іваниця Григорій — 11
- Ізюмов Овсій — 11
- Ільїнський Г. — 23
- Йогансен М. — 11, 18
- Каганович Наум — 25
- Карський — 40, 47, 58, 99
- Квітка Климент — 70
- Колесса Ол. — 100
- Косів Сильвестер — 112
- Костомаров М. — 107
- Котляревський — 14
- Кочубинський А. — 96
- Кримський Агатангел — 7, 13, 17, 33, 95, 96, 101, 102, 105, 110
- Крушевський М. — 96, 115, 120
- Куліш П. — 8, 12, 66
- Кульбакін — 84
- Курашкевич В. — 17, 22, 42, 54, 55, 80, 105
- Курило Дмитро — 59
- Курило Олена Борисівна — 6, 7, 11, 13, 14, 18—23, 26, 27, 28, 42, 57—91, 102, 104
- Лазаревська К. — 17
- Левченко М. — 11
- Лер-Сплавінський Т. — 26, 98, 107
- Липа Юрій — 28
- Лотоцький О. — 38
- Мазон Андре — 38, 79, 91
- Мартель А. — 38, 91
- Мее Антуан — 80, 85, 91
- Милетич Л. — 125
- Мироненко Михайло — 11
- Михальчук Кость — 6, 7, 9, 10, 41, 43, 44, 46, 53, 93—126
- Міклошич Ф. — 19, 76
- Мова-Лиманський — 9
- Мусяца П. — 25
- Наконечний Микола — 11
- Науменко В. — 95, 103, 115
- Нечуй-Левицький І. — 118
- Ніковський Андрій — 11, 15, 33
- Німчинов К. — 11, 22, 105
- Ніцше — 15
- Ніч К. — 125
- Огієнко Іван — 14, 35, 68
- Оглоблин Ол. — 37, 90, 91
- Огоновський О. — 94, 96, 99
- Олелькович Олександр — 98
- Олесіюк Т. — 90
- Осипов Микола — 11
- Павль Герман — 113
- Перегінець Микола — 11
- Петлюра С. — 98
- Петренко Г. — 17
- Піпін — 94, 98, 109
- Плющ П. — 16
- Погодін — 100
- Погорєлов В. — 58
- Поліванов Є. — 88
- Попов П. — 18
- Потебня Олександр — 6, 9, 10, 16, 17, 19, 67, 76, 96, 98, 100, 103, 120, 122, 125
- Прокопович — 38
- Пчілка Олена — 9
- Рибаков Б. — 92
- Розвадовський Я. — 41, 99

- Сабалдир — 90
Свенціцький Іл. — 35, 56
Святослав (князь) — 112
Сєліщев — 74
Синявський Олекса — 11, 12, 14, 15, 16, 18, 23, 26, 34, 68, 69, 70, 87
Сімович Василь — 6, 26, 27, 69, 70, 85, 116
Сковорода Г. — 14, 24
Смаль-Стоцький Роман — 75, 91
Смаль-Стоцький Степан — 17, 22, 49, 52, 56, 104, 105
Смеречинський О. — 13, 68
Соболевський О. — 9, 17, 19, 26, 40, 95, 99, 100, 101, 103
Соссюр Ф. де — с. 50, 85, 96, 115, 121
Станг К. — 75
Старицький — 9
Струтинська М. — 60, 91
Сулима Микола — 11, 12, 14, 15, 16
Сумцов М. — 75, 112
Сунцова — 68

Тесленко — 14
Тимченко Євген — 13, 17, 22, 33, 54, 58, 59, 66, 68, 96, 97
Ткаченко Б. — 11, 18
Трохименко М. — 11, 89
Троян Іван — 11
Трубецькой — 46, 84, 107

Українка Леся — 14

Фасмер М. — 37, 38, 39, 50

Філянський Микола — 8
Флоринський Т. — 95
Фосслер Карл — 69
Франко — 9, 75

Хвильовий — 14
Хмельницький Богдан — 112

Цешківський Ф. — 64

Черняхівський О. — 64
Чикаленко Л. — 38, 55
Чубинський П. — 94

Шаль Іван — 11
Шаровольський Іван — 11
Шахматов О. — 17, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 74, 98, 100, 105, 106, 107
Шевченко Тарас — 8, 12, 14, 16
Шелудько Дмитро — 17, 89
Шимановський В. — 95
Широцький П. — 37
Штібер — 92
Шульгін О. — 38
Шумлянський Ф. — 11
Шухардт Гуго — 85, 86

Щерба Лев — 37, 50, 51, 52, 56

Ягіч В. — 98
Якобсон Р. — 38, 56, 74, 88
Яковлев Н. — 88
Ярошенко Володимир — 17
Яцімірський — 58

ЗМІСТ

Вступне слово. <i>Лариса Масенко</i>	5
Покоління двадцятих років в українському мовознавстві	8
ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ	
1. Ганцов і Академічний словник	32
2. Наукова продукція і обставини життя	34
3. Над збляклими літерами	39
4. Від козелецьких говірок до генези української мови	41
5. Методологічні засади	50
<i>Примітки</i>	55
ОЛЕНА КУРИЛО	
1. Крихти біографії. Бібліографія	58
2. Курило й нормалізація української літературної мови	63
3. Курило і українська описова діалектологія	70
4. Курило і історія української мови	75
5. Теоретично-методологічне уґрунтування	85
<i>Примітки</i>	90
КОСТЬ МИХАЛЬЧУК	
1. Вага і постать	94
2. Проблеми української діалектології	98
3. Проблеми історичної фонетики української мови	102
4. Проблеми історичної морфології української мови	109
5. Проблеми загальної методології мовознавства	111
<i>З літератури</i>	126
Іменний покажчик	127

Наукове видання

Юрій Шевельов

**ПОРТРЕТИ
УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ**

Редактор
Ю. Г. Попсуєнко

Художнє оформлення
Н. В. Михайличенко

Технічний редактор
Т. М. Новікова

Верстка
Г. Г. Пузиренка

Коректор
І. Г. Ярошенко

Підписано до друку 29.10.2002 р. Формат 60×84/16.
Гарнітура Baltica. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 7,67. Обл.-вид. арк. 8,25. Зам. 2-206.

Видавничий дім «КМ Академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 770 від 15.01.2002 р.
Друкарня НаУКМА.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, м. Київ, вул. Сковороди, 2.
Тел./факс: (044) 416-60-92, 238-28-26.
E-mail: vd_naukma@ukr.net.ua.

Шевельов Ю. В.

ШЗ7 Портрети українських мовознавців. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с. — Бібліогр.: с. 126.

ISBN 966-518-179-3

Перше перевидання в Україні праць всесвітньо відомого вченого-славіста Юрія Шевельова з історії українського мовознавства.

Книга містить нариси про видатних українських мовознавців Доби Розстріляного Відродження Всеволода Ганцова, Олену Курило, Костя Михальчука, а також оглядову статтю, що характеризує діяльність учених тієї доби.

Видання адресоване науковцям, викладачам і студентам вузів, учителям, усім, кого цікавить історія рідної мови.

ББК 81.2УКР-03

ЮРІЙ
ШЕВЕЛЬОВ

ПОРТРЕТИ
українських
мовознавців

